

gii za jakousi „královskou hru“ – a na šachový turnaj nezveme ty, kdo neumějí hrát domino.

Počín tohoto druhu nemůže neodhalit autorovy předsudky ohledně jeho oboru. I to je třeba hned na začátku upřímně přiznat. Budou-li tuto knihu číst jiní sociologové, zejména v Americe, některé z nich její orientace nevyhnutelně rozladí, nebudou souhlasit s některými směry argumentace a získají pocit, že chybějí věci, které pokládají za důležité. Jediné, co k tomu mohu říci, je, že jsem se snažil být věrný ústřední tradici, která vychází od klasiků našeho oboru, a že jsem pevně přesvědčen o její trvalé hodnotě.

Mé zvláštní zaujetí v tomto oboru patří sociologii náboženství. Pravidelně se to projeví v příkladech, které užívám, protože mě napadaly nejsnadněji. Jinak jsem se ale snažil neklást na svou specializaci důraz. Chtěl jsem pozvat čtenáře do široce otevřené krajiny, ne do konkrétní vesničky, v níž náhodou žiji.

Při práci na knize jsem musel rozhodnout, zda do ní zahrnu tisíce poznámek, či vůbec žádnou. Rozhodl jsem se pro druhou možnost, protože se mi zdálo, že kdybych dal knize podobu německy důkladného pojednání, příliš by se tím nezískalo. Autory uvádím v textu tam, kde nejsou jejich myšlenky součástí obecného konsenzu v oboru. Tato jména jsou znovu shrnuta v poznámkách na konci knihy, kde čtenář najde také určité podněty k další četbě.

Ve všem, co v oboru, který jsem si zvolil, promýšlím, patří můj nezměrný dík mému učiteli Carlu Mayerovi. Obávám se, že bude-li tuto knihu číst, při některých pasážích pozvedne obočí. Přesto doufám, že zde předložené pojetí sociologie nebude pokládat za příliš velkou travestii toho, jež předával svým studentům. V jedné z kapitol tvrdím, že všechny světové názory jsou výsledkem spiknutí. Totéž lze říci o názorech týkajících se vědeckého oboru. Na závěr bych proto rád poděkoval třem lidem, kteří se mnou v řadě rozhovorů a sporů konspirovali – Brigitte Bergerové, Hansfriedu Kellnerovi a Thomasi Luckmannovi. Výsledky těchto schůzek najdou na následujících stránkách na nejednom místě.

I.

SOCIOLOGIE JAKO INDIVIDUÁLNÍ ZÁBAVA

O sociologích se nevypráví mnoho anekdot. Možná to v nich vyvolává určité zklamání, zvláště když se srovnají se svými vzdálenějšími bratřenci psychology, kteří jsou oblíbenější a téměř ovládli onu oblast amerického humoru, jež byla tradičně vyhrazena duchovním. Člověk, který je na nějakém večírku představen jako psycholog, ihned pocítí, že je předmětem značné pozornosti a zdrojem nepříjemného rozruchu. Sociolog na tomtéž místě vzbudí nejspíše stejnou reakci, jako kdyby byl do společnosti uveden pojišťovací agent. Bude si muset získat pozornost jako kdokoli jiný. To je možná mrzuté a nespravedlivé, ale také poučné. Nepočetnost vtipů o sociologích zřejmě naznačuje, že nezaujímají v představách veřejnosti tolik místa jako psychologové. Ukazuje však také na to, že v představách veřejnosti o sociologích existuje určitá nejasnost. Dobrým východiskem pro naše úvahy snad bude, podíváme-li se na některé z těchto představ blíže.

Zeptáme-li se studentů, proč si zvolili za hlavní studijní obor sociologii, dostaneme často tuto odpověď: „Protože rád pracuji s lidmi.“ Ptáme-li se jich dále, jaké jsou jejich plány, pokud jde o budoucí zaměstnání, zpravidla slyšíme, že mají v úmyslu věnovat se sociální práci. O tom si řekneme víc za okamžik. Jiné odpovědi jsou vágnější a obecnější, ze všech ale vyplývá, že dotyční studenti by se zabývali raději lidmi než věcmi. Výčet povolání a oborů, jež v této souvislosti zmiňují, zahrnuje personalistiku, lidské vztahy v pracovním procesu,

práci s veřejností, reklamu, plánování obecního rozvoje nebo laickou prací v náboženských komunitách. Všem těmto oblastem činnosti je, jak se obecně předpokládá, společné, že v nich člověk může „udělat něco pro lidi“, „pomáhat lidem“, „dělat práci, která je užitečná pro společnost“. Takovou představu sociologa lze charakterizovat jako sekularizovanou obdobu liberálního protestantského pastora s tajemníkem YMCA, který by mohl zprostředkovávat propojení mezi náboženskou a světskou dobročinností. Sociologie je tu pojímána jako nejnovější variace na klasické americké téma „povznesení“ a sociolog je považován za člověka, který se profesionálně zabývá osvětovou činností mezi jednotlivci i ve prospěch společnosti jako celku.

O trpkém rozčarování, do něhož tento typ motivace ústí ve většině zaměstnání, o nichž jsme se zmiňovali, bude brzy napsán velký americký román. Lidumilové, kteří si našli práci v osobních odděleních a poprvé se utkávají s lidsky tvrdou realitou stávky, v níž musí bojovat na jedné straně přísně stanovené bitevní linie, nebo kteří pracují s veřejností a právě objevují, co to znamená, když se od nich očekává propaganda a angažovanost v tom, co odborníci na tuto oblast nazývají „technika získávání souhlasu“, nebo kteří nastoupili do obecních institucí a začínají procházet tvrdým školením v politice spekulací s nemovitostmi, všichni tito nadšenci mají dojemný osud. Zde se však nechceme zabývat ztrátou nevinnosti. Jde nám jen o konkrétní představu sociologa, která je nepřesná a zavádějící.

Je samozřejmě pravda, že sociology se stali i někteří chlapi skautského typu. Je také pravda, že osobním výchozím bodem pro studium sociologie mohou být dobročinné zájmy. Musíme však zdůraznit, že stejně dobře by k tomu mohl posloužit i zlovolný a misantropický postoj. Sociologický pohled má cenu pro každého, kdo chce ve společnosti nějak jednat. A toto jednání nemusí být nijak zvlášť humaní. Někteří američtí sociologové jsou dnes zaměstnáni ve vládních úřadech, které chtějí pro národ najít snesitelnější formy soužití. Jiní pracují pro vládní úřady zabývající se tím, jak vymazat z mapy společenství nepřátelských národů v případě, že taková nutnost nastane.

Ať už jsou morální důsledky těchto činností jakékoli, neexistuje žádný důvod, proč by zájem o sociologická studia měl být v některé z nich omezen. Podobně je tomu s kriminologií jako speciálním odvětvím sociologie, disponujícím otevřenými informacemi o metodách zločinu v moderní společnosti. Tyto informace mají stejnou cenu jak pro ty, kdo se snaží proti zločinu bojovat, tak pro ty, kdo mají zájem ho páchat. Fakt, že více kriminologů bývá zaměstnáno u policie než u gangsterů, může být vysvětlen morálními předsudky samotných kriminologů, veřejným postavením policie a snad i nedostatkem vědecké erudice gangsterů. S povahou informací to však nemá nic společného. Když to shrneme, „pracovat s lidmi“ může znamenat dostat lidi z brlohu, nebo je dostat do vězení, dělat jim propagandu, nebo je okrádat (ať již legálně, nebo nelegálně), vést je k výrobě lepších automobilů, nebo je školit na lepší piloty bombardérů. Pro představu o sociologovi je tedy tato fráze v mnohém nedostatečná, i když může sloužit alespoň k popisu počátečního podnětu, v jehož důsledku se někteří lidé začnou studiu sociologie věnovat.

Několik dalších poznámek je třeba uvést i v souvislosti s jinou, blíže spřízněnou představou sociologa jako jakéhosi teoretika sociální práce. Taková představa je vzhledem k vývoji sociologie v Americe pochopitelná. Přinejmenším jeden z kořenů americké sociologie lze nalézt v obavách sociálních pracovníků, kteří se střetávali s ohromnými problémy, jež provázely průmyslovou revoluci – rychlým růstem měst a chudinských čtvrtí v nich, masovým přistěhovalectvím, obrovskými přesuny lidí, rozpadem tradičních způsobů života a následnou dezorientací jednotlivců zasažených těmito procesy. Takové obavy byly zdrojem řady sociologických výzkumů. A tak tomu je zcela běžně u studentů, kteří mají v plánu zabývat se sociální prací jako hlavní sociologickou specializací.

Ve skutečnosti byla americká sociální práce při rozvíjení své „teorie“ daleko více než sociologií ovlivněna psychologií. Tento fakt s velkou pravděpodobností souvisí s tím, co jsme již předběžně řekli o relativním postavení sociologie a psychologie v představách veřej-

nosti. Sociální pracovníci museli vést dlouhý a nesnadný boj, aby byli uznáni jako „profesionálové“ a získali prestiž, vliv a (v neposlední řadě) také plat, které takové uznání obnáší. Když se ohlíželi po vzoru „profesionála“, který by mohli napodobit, zdálo se jim, že nejpřirozeněji se nabízí psychiatr. Dnešní sociální pracovníci tak přijímají své „klienty“ v kanceláři, vedou s nimi padesátiminutové „klinické rozhovory“, které zaznamenávají ve čtyřech kopiích a pak je konzultují s celou hierarchií „dohlížitelů“. S vnější výzbrojí psychiatrů byla přirozeně přijata i jejich ideologie. Současnou americkou „teorii“ sociální práce tak z podstatné části tvoří poněkud vykuchaná verze psychoanalytické psychologie, odrůda freudismu pro chudé, jejímž účelem je podpořit tvrzení sociálních pracovníků, že pomáhají lidem „vědeckým“ způsobem. Zkoumání „vědecké“ platnosti této syntetické doktríny nás zde nezajímá. Podle našeho názoru má se sociologii nejen máloco společného, ale navíc se vyznačuje vskutku mimořádnou tupostí v pojmání sociální reality. Ztotožňování sociologie se sociální prací v představách mnoha lidí je projevem jakési „kulturní zpozdilosti“, která se datuje od období, kdy se ještě „před-profesionální“ sociální pracovníci věnovali chudobě místo libidinózní frustraci, a to bez dobrodiní diktafonu.

Ale představa sociologa jako teoretického rádce sociálního pracovníka by byla scestná, i kdyby se americká sociální práce nesvezla s módní vlnou populárního psychologismu. Ať je sociální práce teoreticky zdůvodňována jakkoli, je určitou společenskou *praxí*. Sociologie oproti tomu není *praxí*, ale *snahou porozumět*. Jistě, i pro praktika může být toto porozumění užitečné. Co se toho týče, měli bychom říci, že hlubší pochopení sociologie by mělo pro sociální pracovníky velký užitek a zbavilo by je nutnosti sestupovat do mytologických hloubek „podvědomí“, aby vysvětlili věci, které jsou zpravidla zcela vědomé, mnohem jednodušší a ve své podstatě *sociální*. V sociologickém úsilí o porozumění společnosti však není nic, co by nutně vedlo k tomu či onomu druhu praxe. Sociologické porozumění může být prospěšné sociálním pracovníkům, ale také obchodníkům,

ošetřovatelkám, kazatelům a politikům – zkrátka všem, jejichž záměry předpokládají zacházení s lidmi pro jakýkoli účel a s jakýmkoli morálním ospravedlněním.

Taková koncepce sociologie vyplývá z klasického vyjádření Maxe Webera, jedné z nejdůležitějších postav v rozvoji této disciplíny, v tom smyslu, že sociologie je „hodnotově nezátížená“. Protože později se budeme muset vracet k této otázce častěji, bude snad užitečné je v tomto bodě blíže osvětlit. Toto vyjádření zajisté *neznamená*, že sociolog nemá nebo by neměl mít žádné hodnoty. V každém případě je téměř nemožné, aby lidská bytost bez jakýchkoli hodnot vůbec existovala, ačkoli v hodnotách, které lidé zastávají, se mohou vyskytovat obrovské rozdíly. Sociolog bude za normálních okolností vyznávat řadu hodnot jako občan, soukromá osoba, člen náboženské obce nebo příslušník nějakého jiného společenství. V rámci jeho sociologické činnosti však působí jen jedna základní hodnota – hodnota vědecké poctivosti. Samozřejmě i zde musí sociolog jako lidská bytost počítat se svými přesvědčeními, emocemi a předsudky. Součástí jeho intelektuální přípravy je však to, že se pokouší toto vše pochopit a zvládat jako *předpojatost*, které mají být z jeho práce pokud možno vyloučeny. Rozumí se samo sebou, že to není vždy snadné, ale není to nemožné. Sociolog se pokouší vidět to, co je. Může mít naděje nebo obavy související s tím, co zjistí. Ale bez ohledu na to se pokouší pojímat věci nezaujatě. Sociologie tedy směřuje k aktu čistého vnímání – tak čistého, jak to jen dovolí omezené lidské prostředky.

Poněkud lépe nám to pomůže objasnit určitá analogie. V každém politickém nebo vojenském konfliktu je výhodné zachytit informace, které využívají výzvědné organizace druhé strany. Je tomu tak proto, že dobré zpravodajské údaje sestávají z informací očištěných od předsudků. Jestliže špion podává zprávy, které jen vyhovují ideologii a ambicím jeho nadřazených, jeho zprávy jsou bez užitku nejen pro nepřítele, pokud by je zachytil, ale i pro špionovu vlastní stranu. Jednou ze slabin špionážního aparátu totalitních států bylo prý to, že špioni hlásili, nikoli co zjistili, ale co chtěli slyšet nadřazení. To je

zcela evidentně špatná špionáž. Dobrý špion podává zprávy o tom, co je. O tom, co se má na základě jeho informací udělat, rozhodují jiní. Sociolog je v mnoha ohledech také jakýmsi špionem. Jeho úkolem je podávat co nejpřesnější zprávy o určité společenské oblasti. Jiní, nebo i on sám, pokud vymění roli sociologa za jinou, budou muset rozhodnout, co je třeba v dané oblasti podniknout. Chtěli bychom zdůraznit, že z toho, co bylo řečeno, *nevyplyvá*, že sociolog nemá žádnou povinnost ptát se na záměry svého zaměstnavatele nebo na to, k čemu bude využita jeho práce. Ale takové otázky nemají sociologickou povahu. Týkají se jednání každého člověka ve společnosti. Například biologické poznatky mohou pomáhat léčit, nebo být zneužity k zabíjení, a to znamená, že biolog se nemůže zříci odpovědnosti za to, čemu slouží. Ale když posuzuje svou odpovědnost, neposuzuje biologický problém.

Ke dvěma představám sociologa, o nichž jsme tu mluvili, se poji ještě třetí, totiž představa sociologa jako sociálního reformátora. Tato představa má opět historické kořeny, a to nejen v Americe, ale i v Evropě. Auguste Comte, francouzský filozof první poloviny devatenáctého století, který vymyslel pro tuto disciplínu název, pojímal sociologii jako teorii pokroku, jako světskou nástupkyni teologie a královnu věd. Sociolog v tomto pohledu hraje roli arbitra pro všechna odvětví poznání, která se vztahují k blahu člověka. Toto pojetí, třebaže zbavené svých přespříliš fantastických nároků, přetrvávalo zvláště houževnatě ve vývoji francouzské sociologie. Našlo svou odezvu i v Americe, když například v počátcích americké sociologie někteří Comtovi zámořští žáci v memorandu prezidentovi Brownovy univerzity zcela vážně navrhovali, aby všechny její katedry byly reorganizovány a podřízeny katedře sociologie. Takto by svou roli dnes chápalo jen málo sociologů, a dokonce snad žádný v Americe. Něco z této koncepce však přežívá v očekávání, že sociologové vystoupí s návrhem společenských reforem při řešení určitých sociálních problémů.

Z určitých hodnotových pozic (včetně autorových) je potěšitelné, že sociologické poznatky v mnoha případech posloužily ke zlepšení

osudu mnoha skupin lidí, protože například odhalily jejich morálně neúnosné životní podmínky nebo rozptýlily kolektivní iluze nebo ukázaly, jak lze nějaké společensky žádoucí změny dosáhnout humannější způsobem. Je možné poukázat na určité aplikace sociologických poznatků v trestní praxi západních zemí. Nebo by bylo možno uvést využití sociologických studií pro rozhodnutí Nejvyššího soudu Spojených států z roku 1954 o rasové segregaci ve veřejném školství. Mohli bychom se podívat na aplikaci jiných sociologických studií v plánování lidsky důstojnější městské výstavby. Morálně a politicky citlivý sociolog bude mít jistě z takových příkladů radost. Opět však musíme mít na mysli, že v uvedených příkladech nejde o sociologické porozumění jako takové, ale o určitou jeho aplikaci. Není těžké nalézt případy, kdy by mohlo být totéž porozumění využito k opačným záměrům. Sociologické poznání dynamiky rasových předsudků může být s úspěchem využito těmi, kdo mají zájem na vzbuzování nenávisi mezi určitými skupinami, stejně jako těmi, kdo se snaží šířit toleranci. Sociologické poznání povahy lidské solidarity může vstoupit do služeb totalitních i demokratických režimů. Uvědomění, že tytéž procesy, které vytvářejí konsenzus, může využívat sociální pracovník v nějakém letním táboře v Adirondackých horách i komunistický vymývač mozků ve vězeňských táborech v Číně, násvede k střízlivosti. Ochotně uznáváme, že sociolog může být někdy přizván, aby poradil, pokud jde o změnu některých nežádoucích sociálních podmínek. Ale představa sociologa jako sociálního reformátora je stejně zmatečná jako představa, že je sociálním pracovníkem.

Jestliže jsme všechny tyto představy sociologa odmítli s tím, že obsahují jakýsi prvek „kulturní zpozdilosti“, můžeme se nyní obrátit k některým jiným, jež jsou novějšího data a mají vztah k novějšímu vývoji sociologie. Jedna z nich je představa sociologa jako shromažďovatele statistických údajů o lidském chování. Sociolog je v ní pojímán v podstatě jako pomocník počítače. Vyjde ven s dotazníkem, náhodně vybere lidi, se kterými ho vyplní, vrátí se domů, přenesse své

záznamy na nespočetné děrné štítky, jimiž pak nakrmí počítač. V tom všem mu samozřejmě pomáhá velký štáb spolupracovníků a je podpořen velmi štědrým rozpočtem. Součástí této představy je názor, že výsledkem všeho toho úsilí je bezcenné pedantické přeformulování toho, co už beztak každý ví. Jak to jadrně vystihl jeden pozorovatel, sociolog je chlapík, který utratí 100 000 dolarů, jen aby našel svou vlastní cestu do bordelu.

Ve veřejném mínění byla taková představa sociologa posilována činností mnoha agentur, které by se daly docela dobře nazvat parasociologické, zejména těch, které se zabývají výzkumem veřejného mínění a tržních trendů. Dobře známou postavou amerického života se stal tazatel obtěžující lidi otázkami na jejich názory, od zahraniční politiky až po toaletní papír. A protože metody využívané v komerčním výzkumu veřejného mínění jsou úzce podobné sociologickému výzkumu, je upevnění takové představy o sociologovi pochopitelné. K dalšímu rozšíření této představy pravděpodobně přispěly i Kinseyho studie o sexuálním chování Američanů. Základní sociologická otázka, ať už se týká předmanželského sexu, volebních preferencí republikánů nebo rvaček na nože mezi gangy, je vždy uváděna slovy „jak často?“ nebo „kolik?“. Nepočtené příležitostné vtipy o sociologických kolujících mezi lidmi se obvykle vztahují k této statistické představě (jaké vtipy to jsou, raději ponecháme na čtenářově fantazii).

Nyní musíme, byť s politováním, přiznat, že tato představa sociologa a jeho náplně práce není žádným výmyslem. Krátce po první světové válce se americká sociologie dosti rozhodně odvrátila od teorie k intenzivnímu zájmu o úzce pojaté empirické studie. V souvislosti s tímto odklonem sociologové neustále zdokonalovali své výzkumné techniky a mezi nimi, což je přirozené, zaujaly přední místo statistické metody. Asi od poloviny čtyřicátých let znovu ožil zájem o sociologickou teorii a existují náznaky, že tedence k opuštění úzkého empirismu stále sílí. Zůstává však pravdou, že značná část sociologického snažení v této zemi i nadále sestává z drobných studií o skrytých fragmentech sociálního života a je lhostejná k jakémukoli

širšímu teoretickému zájmu. Tento názor potvrdí pouhý pohled na obsah nejdůležitějších sociologických časopisů nebo na seznam příspěvků sociologických konferencí.

Takový model – a to nejen v sociologii – podporuje politická a ekonomická struktura amerického akademického života. Vyšší školy a univerzity jsou obvykle řízeny velmi zaměstnanými lidmi, kteří nemají čas a zájem probírat se ezoterickými díly svých učených zaměstnanců. Tito administrátoři jsou nicméně povoláni k tomu, aby rozhodovali o přijímání, propouštění, povyšování a funkcích pracovníků své fakulty. Jaká kritéria by měli používat při svém rozhodování? Těžko lze od nich očekávat, že budou číst, co píše profesori, protože pro takovou činnost nemají čas a zvláště v odbornějších disciplínách nemají pro posouzení takového materiálu ani potřebnou kvalifikaci. Názory nejbližších kolegů v oboru na tyto profesory jsou podezřelé a priori, protože běžné akademické instituce jsou arénou zahořklých půtek mezi fakultními frakcemi, z nichž žádná není schopna objektivně posoudit členy ani vlastní, ani opoziční skupiny. Dotazovat se studentů by byl postup ještě nejistější. Administrátorům tak zbývá řada stejně neuspokojivých možností. Mohou přistoupit na princip, že daná instituce je jedna šťastná rodina, kde všichni členové postupují na kariérním žebříčku bez ohledu na zásluhy. Tak se to zkoušelo již mnohokrát, ale v době konkurenčního boje o přízeň veřejnosti a o peníze nadací je to stále obtížnější. Jinou možností je spolehnout se na rady jedné kliky, vybrané více či méně racionálně. To pro administrátora skupiny, která chronicky brání svou nezávislost, může znamenat zřejmé politické potíže. Třetí a dnes nejobvyklejší možností je uchýlit se ke kritériím produktivity, které se uplatňují v podnikatelském světě. Protože je však skutečně velmi těžké posoudit produktivitu vědeckého pracovníka v oblasti, s níž není člověk dobře obeznámen, musí se nějak pokusit zjistit, jak je tento pracovník přijímán svými nezaujatými kolegy v oboru. Předpokládá se pak, že respekt, který si získal, může být vydedukován z počtu knih a článků, které jsou nakladatelé a vyda-

vatelé ochotni mu přijmout k vydání. To nutí odborníky, aby se koncentrovali na práci, která může být snadno a rychle proměněna v seriózní malý článek, který bude pravděpodobně přijat k otištění v odborném časopise. Pro sociology taková práce představuje nějakou malou empirickou studii o úzce vymezeném předmětu. Ve většině případů vyžadují takové studie uplatnění statistických metod. Protože většina odborných sociologických časopisů se na články, které neobsahují alespoň nějaký statistický materiál, dívá podezřívavě, tato tendence dále sílí. A tak nás horliví mladí sociologové, trčící někde v provinčních institucích a toužící po bohatých nivách lepších univerzit, zaplavují nepřetržitým proudem malých statistických studií o zvycích svých studentů v navazování partnerských a erotických vztahů, o politických názorech okolního obyvatelstva nebo o třídním složení nějaké vísky, která je ještě v přijatelné vzdálenosti od jejich kampusu. Snad bychom měli dodat, že to není tak hrozné, jak by se nováčkovci v oboru mohlo zdát, protože rituální požadavky systému znají všichni zainteresovaní velmi dobře. Každý rozumný člověk tak čte v sociologických časopisech hlavně recenze knih a nekrology a jde na sociologická setkání, jen když hledá práci nebo má na starosti nějaké jiné věci.

Dnešní význačné postavení statistických metod v americké sociologii má tedy určité rituální funkce, které snadno pochopíme z hlediska mocenského systému, v němž musí většina sociologů realizovat svůj profesní vzestup. Ve skutečnosti však nemá většina sociologů o mnoho větší znalosti statistiky, než jaké by načerpala z kuchařky, a zachází s ní se stejnou směsí bázně, nevědomosti a opatrnosti, s jakou by chudý venkovský farář zacházel s mohutnými latinskými kadencemi tomistické teologie. Jakmile si tyto věci uvědomíme, mělo by nám být jasné, že sociologii nelze posuzovat podle těchto úchylek. Začneme o sociologii uvažovat jaksi sociologicky vytríbeněji a budeme schopni prohlédnout vnější znaky a odhalit určitou vnitřní krásu, která se za nimi skrývá.

Statistická data sama o sobě sociologii nedělají. Stávají se sociologií teprve tehdy, když jsou sociologicky interpretována, zasazena do určitého teoretického referenčního rámce, který má sociologickou povahu. Sociologie není prosté počítání, a dokonce ani zjišťování korelací mezi různými položkami, které jsme spočítali. V Kinseyho zprávě téměř žádná sociologie není. To neznamená, že údaje v takových studiích jsou nepravdivé nebo že nemohou mít pro sociologické porozumění význam. Samy o sobě jsou surovinou, kterou lze použít pro sociologickou interpretaci. Interpretace však musí být obsažnější než samotná data. Sociolog se například nemůže zastavit u frekvenčních tabulek předmanželských erotických zkušeností nebo mimomanželské homosexuality. Takové výčty mají pro něj význam jen vzhledem k mnohem širším důsledkům pro porozumění institucím a hodnotám naší společnosti. Aby k takovému porozumění dospěl, bude muset často využít statistických metod, zejména když se zabývá masovými jevy moderního sociálního života. Avšak sociologii tvoří statistika stejně málo jako filologii časování nepravidelných sloves nebo chemii vyrábění nepříjemných pachů ve zkumavkách.

Další současná představa sociologa, která se dosti těsně přimyká k představě sociologa jako statistika, ho pojímá jako člověka, který se zabývá převážně rozvojem vědecké metodologie, již pak vkládá do popisu lidského světa. Takovou představu mají často lidé z humanitních oborů a je pro ně důkazem, že sociologie je forma intelektuálního barbarství. Zčásti je tato kritika sociologie často sžíravým komentářem literátů, kteří se vyjadřují k bizarnímu žargonu, v němž je sepsáno mnoho sociologických prací. Ti, kteří takové kritiky pronášejí, se samozřejmě oproti tomu vydávají za strážce klasických tradicí humanitní vzdělanosti.

Bylo by zcela snadné čelit takové kritice argumentací ad hominem. Zdá se, že intelektuální barbarství je zcela rovnoměrně rozděleno mezi všechny hlavní vědecké disciplíny zabývající se fenoménem „člověk“. Argumentovat ad hominem je však nedůstojné, a proto bychom měli ochotně připustit, že mnohé z toho, co se skrývá pod názvem sociolo-

gie, je zcela oprávněně považováno za barbarství, pokud je toto slovo použito k označení nezájmu o historii a filozofii, úzké odbornosti bez širších obzorů, výlučného zaměření na technické dovednosti a naprosté necitlivosti v užívání jazyka. A co víc, tyto prvky mohou být samy pochopeny sociologicky ve vztahu k určitým charakteristikám současného akademického života. Soutěž o prestiž a práci v oboru, která se stává stále všestrannější, si vynucuje specializaci končící až příliš často ve skličující úzkoprsosti zájmů. Také v tomto případě je však nepřesné ztotožňovat sociologii s tímto mnohem rozšířenějším intelektuálním trendem.

Sociologie se od svých počátků považovala za vědu, ale o přesný význam tohoto sebevymezení se vedlo mnoho sporů. Například němečtí sociologové zdůrazňovali rozdíl mezi společenskými a přírodními vědami mnohem silněji než jejich francouzští a američtí kolegové. Avšak věrnost sociologů vědeckému étosu znamenala vždy ochotu podřídit se určitým vědeckým kritériím způsobu práce. Chce-li sociolog zůstat věrný svému povolání, musí ke svým tvrzením dospět při dodržování určitých pravidel důkazu, která umožní jiným přezkoumávat, opakovat nebo dále rozvíjet to, co zjistil. Právě proto, že sociologie je vědecká disciplína, dává sociolog často přednost studiu nějaké sociologické práce před, řekněme, četbou románu, který se věnuje stejnému tématu a může popsat věci mnohem působivějším a přesvědčivějším jazykem. Když se sociologové pokoušeli rozpracovat pravidla vědeckého důkazu, byli nuceni uvažovat o metodologických problémech. To je důvod, proč je metodologie nutnou a platnou součástí sociologického úsilí.

Současně je naprostá pravda, že zvláště v Americe se někteří sociologové dali natolik strhnout metodologickými otázkami, až se úplně přestali zajímat o společnost. V důsledku toho neobjevili nic významného, pokud jde o nějaký aspekt sociálního života, protože stejně jako v lásce i ve vědě platí, že soustředění na techniku s nejvyšší pravděpodobností povede k impotenci. Toto upnutí se k metodologii můžeme z velké části vysvětlit tlakem, pod kterým si relativně nová disci-

plína byla nucena hledat přijetí na akademické scéně. Protože věda je mezi Američany obecně a mezi americkými akademiky zvláště téměř posvátná, nováčkové na tržišti učenosti velmi silně touží napodobit postupy starších přírodních věd. Například experimentální psychologové si tuto touhu splnili tak úspěšně, že jejich studie nemají s tím, co je nebo dělá člověk, obvykle už nic společného. Paradoxní je to, že sami přírodovědci již opustili právě ten pozitivistický dogmatismus, který se jejich napodobitelé stále snaží si присvojit. Zde se však zajímáme o něco jiného. Postačí jen říci, že ve srovnání s některými příbuznými obory se sociologii podařilo největším přehmatům tohoto „metodologismu“ vyhnout. Nyní, když se sociologové stali ohledně svého akademického statusu jistější, můžeme očekávat, že se tento komplex metodologické méněcennosti bude dále vytrácet.

S podobnými výhradami může být přijata i výtku, že mnozí sociologové píšou barbarským jazykem. Každá vědecká disciplína musí rozvíjet určitou terminologii. To je samozřejmé u takového oboru, jako je kupříkladu atomová fyzika, která se zabývá problémy, jež jsou pro většinu lidí neznámé a pro jejichž vyjádření nemá běžný jazyk žádná slova. Avšak pro sociální vědy je terminologie snad ještě důležitější, neboť jejich předmět je známý a slova k jeho označení již *existují*. Protože jsme všichni dobře obeznámeni se sociálními institucemi, jež nás obklopují, naše vnímání těchto institucí je nepřesné a často mylné. Naprosto stejně tak většina z nás bude mít značné potíže, bude-li muset přesně popsat své rodiče, manžela nebo manželku, děti a blízké přátele. Také náš jazyk je, pokud jde o odkazování k sociální realitě, často (a snad naštěstí) vágní a zmatečný. Vezměme si například pro sociologii velmi důležitý pojem *třída*. Jistě existují tucty významů, které má tento termín v běžné řeči – příjmová úroveň, rasa, etnická skupina, mocenská klika, výška inteligence a mnoho jiných. Je zřejmé, že má-li sociolog ve své práci postupovat s nějakým stupněm vědecké přísnosti, musí mít přesnou, nedvojznačnou definici tohoto pojmu. Z tohoto hlediska lze pochopit, že někteří sociologové se pokoušeli vymýšlet úplně nová slova, aby se vyhnuli sémantické

léče hovorového jazyka. Měli bychom pak připustit, že některé z těchto neologismů byly nutné. Měli bychom však rovněž připustit, že převážná část sociologie může být bez velkého úsilí prezentována ve srozumitelném jazyce a že velká část současné „sociologičtiny“ může být chápána jako vědomá mystifikace. Zde se však opět setkáváme s intelektuálním fenoménem, který se projevuje i v jiných oborech. Může to taky souviset se silným vlivem německého akademického života ve formativním období vývoje amerických univerzit, kdy se vědecká hloubka poměřovala těžkopádností vědeckého jazyka. Jestliže byl vědecký spis srozumitelný jen úzkému kroužku zasvěcenců v dané problematice, byl to ipso facto důkaz jeho intelektuální úctyhodnosti. Dodnes se mnoho amerických vědeckých spisů čte, jako by šlo o překlady z němčiny. To je jistě politováníhodné, má to však málo co společného s oprávněností sociologického zkoumání jako takového.

Konečně bychom se měli zmínit o představě sociologa, která se ani tak netýká jeho profesní role, jako jeho lidské existence – hypotetické osobnosti určitého typu. Je to představa sociologa jako lhostejného, cynického pozorovatele a chladného manipulátora s lidmi. Tam, kde tato představa převládne, ilustruje paradoxní triumf sociologova vlastního úsilí, aby byl akceptován jako opravdový vědec. Sociolog se zde stává samozvaným nadřazencem, který stojí mimo hřejivou vitalitu obyčejné existence a nachází své uspokojení nikoli v soužití s jinými, ale v chladném oceňování jejich životů, jež subsumuje pod několik málo kategorií, a tak pravděpodobně přehlíží skutečný význam toho, co pozoruje. K tomu se dále pojí domněnka, že když sám zasahuje do sociálních procesů, činí tak jen jako neutrální technik, který dává své manipulativní schopnosti do služeb silám, jež jsou právě u moci.

Tato poslední představa pravděpodobně není příliš rozšířena. Vyskytuje se hlavně u lidí, kteří se z politických důvodů zajímají o skutečné nebo možné zneužití sociologie v moderních společnostech. K vyvrácení této představy nelze mnoho říci. Jako zobecněný obraz

současného sociologa je jistě hrubým zkrácením. Hodí se na velmi málo jedinců, které by dnes mohl někdo v této zemi potkat. Nicméně problém politické role sociálního vědce je velmi reálný. Například zaměstnávání sociologů v jistých odvětvích průmyslu a vládních úřadech vytyčuje morální otázky, které by se měly řešit komplexněji, než tomu bylo dosud. Takové otázky se však týkají všech lidí zastávajících odpovědná místa v moderní společnosti. Představou sociologa jako pozorovatele bez vášně a manipulátora bez svědomí se zde nemusíme déle zdržovat. Vzato kolem a kolem, v historii se objevuje jen velmi málo Talleyrandů. A většina dnešních sociologů by pro takovou roli, i kdyby na ni chtěli v okamžicích horečnaté fantazie aspirovat, stejně postrádala emocionální výbavu.

Jak tedy máme sociologa pojímat? Při probírání různých představ, jež se hojně vyskytují v běžném myšlení, jsme již uvedli určité prvky, které by se mohly stát součástí naší koncepce. Můžeme je nyní shrnout. Přitom budeme konstruovat to, co sami sociologové nazývají „ideální typ“. To znamená, že náš nástin se nenalézá ve skutečnosti v čisté formě. Místo toho se shledáme s proměnlivou škálou přiblížení k tomuto ideálnímu typu, nebo naopak odchylek od něj. Ideální typ ovšem nesmí být chápán jako empirický průměr. Dokonce si ani nečiníme nárok na to, aby se všichni, kdo se považují za sociology, v naší koncepci bez výhrad rozpoznali, ani nechceme upírat těm, kdo se v ní nevidí, právo se odvolat. Nemáme zájem někoho exkomunikovat. Přesto bychom chtěli stát na tom, že náš „ideální typ“ odpovídá vlastnímu sebepojetí většiny sociologů v hlavním proudu této disciplíny jak historicky (přinejmenším v tomto století), tak dnes.

Sociolog je tedy někdo, kdo se soustavně snaží porozumět společnosti. Povaha tohoto oboru je vědecká, což znamená, že to, co sociolog zjišťuje a říká o sociálních jevech, které studuje, je vsazeno do jistého, dosti přísně definovaného referenčního rámce. Jedna z hlavních charakteristik tohoto vědeckého referenčního rámce spočívá v tom, že operace v něm jsou podřízeny určitým pravidlům důkazu. Jako vědec se sociolog snaží být objektivní, ovládat své osobní sym-

patie a předsudky a spíše jasně vnímat než normativně soudit. Toto omezení samozřejmě nezahrnuje totalitu sociologovy existence jako člověka, nýbrž se vztahuje jen na jeho působení jakožto sociologa. Ani sociolog netvrdí, že na společnost lze pohlížet jediné z jeho referenčního rámce. Pokud jde o tuto věc, dnes by se našlo jen velmi málo vědců z kterékoli oblasti, kteří by tvrdili, že je možné se na svět dívat jen vědecky. Botanik prohlížející si narcis nemá důvod upírat básníkovi právo dívat se na tentýž předmět naprosto odlišně. Hrát můžeme mnoha způsoby. Důležité není to, abychom popírali hry ostatních, nýbrž to, aby měl každý jasno o pravidlech vlastní hry. Hra sociologa se podřizuje vědeckým pravidlům. Sociolog si tedy musí jasně uvědomovat význam těchto pravidel, a to znamená, že se musí zabývat metodologickými otázkami. Metodologie sama ale není jeho cílem. Sociolog se snaží, zopakujme to ještě jednou, porozumět společnosti a metodologie mu v této snaze pomáhá. Aby porozuměl společnosti nebo nějaké její části, kterou právě zkoumá, bude využívat různé prostředky, mezi jinými i statistické metody. Statistika může být při zodpovězení jistých sociologických otázek velmi užitečná, ale sama sociologii netvoří. Sociolog jako vědec se bude muset zabývat přesným významem pojmů, které užívá, a tak se bude muset pečlivě věnovat i terminologii. To neznamená, že musí vymýšlet svůj vlastní nový jazyk, jen by neměl naivně užívat každodenní hovorové řeči. A konečně, sociologův zájem je primárně teoretický, jde mu tedy o porozumění pro ně samotné. Může si být vědom praktické použitelnosti nebo důsledků svých zjištění, či dokonce se jimi zabývat, ale v tomto bodě opouští sociologický referenční rámec jako takový a vstupuje do oblastí hodnot, přesvědčení a idejí, které sdílí s ostatními lidmi, kteří nejsou sociology.

Věříme, že se tato koncepce sociologa setkala v rámci dnešní sociologie s velmi širokým souhlasem. Rádi bychom zde však postoupili kousek dále a položili poněkud osobnější (a tedy nepochybně spornější) otázku. Rádi bychom se zeptali nejen na to, co dělá sociolog, ale i na to, co jej k tomu nutí. Nebo, abychom použili slov Maxe

Webera pronesených v podobných souvislostech, chceme zjistit něco málo o povaze sociologova démona. Přitom si vybavíme ani ne tak ideální typ ve shora uvedeném smyslu, ale spíše vyznání ve smyslu osobní odpovědnosti. Zde opět nemáme zájem někoho vylučovat. Hra sociologie se hraje na rozsáhlém hřišti. Chceme jen trochu důkladněji popsat ty, které bychom rádi přiměli, aby se připojili k naší hře.

Můžeme tedy říci, že sociolog (to znamená ten, koho bychom skutečně rádi pozvali ke své hře) je osoba, která se intenzivně, ustavičně a bez skrupulí zajímá o to, co lidé dělají. Jeho přirozeným prostředím jsou všechna místa světa, kde se scházejí a potkávají lidé. Sociolog se může zajímat ještě o mnoho jiných věcí, ale jeho strávující zájem zůstává ve světě lidí, jejich institucí, jejich historie, jejich vášní. A protože se zajímá o lidi, nic, co lidé dělají, nemůže být pro něj úplně nudné. Bude se přirozeně zajímat o události, v nichž se projevují základní lidská přesvědčení, o okamžiky tragédie, velikosti a extáze. Ale bude fascinován také běžným, každodenním životem. Bude vědět, co je to úcta, ale ta mu nesmí bránit, aby chtěl vidět a porozumět. Někdy může pocítit, že se od něj lidé distancují nebo jím pohrdají, ale to jej neodradí od úsilí dostat odpovědi na své otázky. Ve své snaze porozumět se sociolog pohybuje světem člověka bez ohledu na obvyklé demarkační linie. Vznešenost a degradace, moc a bezvýznamnost, inteligence a pošetilost – to vše ho *zajímá* stejně, bez ohledu na to, jak různě oceňuje tyto kvality ve svém osobním hodnocení nebo jak odpovídají jeho vkusu. Jeho otázky jej mohou zavést do všech možných úrovní společnosti, na nejznámější i nejméně známá místa, k nejmávanějším i nejvíce opovrhovaným lidem. Je-li však dobrým sociologem, ocitne se na všech těchto místech, protože je tak posedlý svými otázkami, že nemá jinou volbu než na ně hledat odpovědi.

Totéž by bylo možno říci méně nadneseně: sociolog je člověk, který navzdory svému akademickému titulu a proti své vůli musí naslouchat pomlouvám, je v pokušení nahlížet klíčovými dírkami, číst cizí dopisy a otevírat zavřené skříňky. Než pojmomu někteří málo vytýženi

psychologové úmysl vypracovat test k měření sociologických schopností na základě sublimovaného voyeurismu, musíme rychle dodat, že zde mluvíme jen analogicky. Je možné, že někteří malí chlapci, které stravovala zvědavost vidět svou staropanenskou tetu v koupelně, se později stali zarytými sociology. To je ale naprosto nezajímavé. Co nás zajímá, je zvědavost, která se zmocní každého sociologa před zavřenými dveřmi, za nimiž je slyšet lidské hlasy. Je-li dobrým sociologem, bude chtít ty dveře otevřít, aby těmto hlasům porozuměl. Za každými zavřenými dveřmi bude tušit nějakou novou stránku lidského života, kterou ještě nikdo nepostřehl a nepochopil.

Sociolog se bude zabývat věcmi, které jiní považují za příliš posvátné nebo příliš odporné pro věcné a objektivní zkoumání. Zjistí, že je pro něj stejně prospěšné být ve společnosti kněží jako prostitutek, nezávisle na tom, čemu osobně dává přednost; podstatné jsou otázky, které se mu podaří v daný okamžik položit. Bude se také zabývat záležitostmi, které jiní možná shledávají příliš nezajímavými. Bude se zajímat o lidskou interakci, která se odehrává ve válce nebo při velkých intelektuálních objevech, ale také o vztahy mezi lidmi zaměstnanými v restauraci nebo o komunikaci ve skupině děvčátek hrajících si s panenkami. V středu jeho pozornosti není konečný význam toho, co lidé dělají, nýbrž jejich činnost samotná jako jeden z příkladů nekonečné rozmanitosti lidského chování. Tolik k představě našeho spoluhráče.

Na těchto cestách světem člověka bude sociolog nevyhnutelně potkávat jiné profesionální zvědavce. Ti ho někdy nebudou moci vystát, protože se budou domnívat, že pytláčí v jejich revíru. Někde se sociolog potká s ekonomem, jinde s politologem a ještě jinde s psychologem nebo etnologem. Nicméně je tu naděje, že otázky, které ho přivedly do stejných hájemství, se liší od otázek, jež tam nutí rušivě vstupovat jeho kolegy z jiných oborů. Sociologovy otázky zůstávají v podstatě pořád stejné: „Co spolu lidé navzájem dělají?“, „Jaké jsou jejich vzájemné vztahy?“, „Jak jsou tyto vztahy organizovány v instituce?“, „Které kolektivní ideje hýbou lidmi a mění instituce?“. Když

se sociolog bude pokoušet na tyto otázky odpovědět, v konkrétních případech se samozřejmě nevyhne ekonomickým nebo politickým záležitostem, ale bude je pojímat jinak než ekonom nebo politolog. Scéna, o které uvažuje, je táž lidská scéna, kterou se zabývají jiní vědci. Sociologův úhel pohledu je však odlišný. Jakmile si toto uvědomíme, bude nám jasné, že nemá velký smysl pokoušet se přesně vymezovat enklávu, v níž by měl sociolog právo provozovat svou činnost. Sociolog bude muset přiznat, podobně jak to udělal John Wesley, že jeho farností je celý svět. Ale na rozdíl od dnešních náboženských vůdců bude tuto farnost rád sdílet s ostatními. Existuje však jeden cestovatel, jehož stezky bude sociolog na své pouti křížit mnohem častěji než stezky jiných. Je to historik. Jakmile se sociolog obrátí od přítomnosti k minulosti, je skutečně velmi nesnadné odlišit jeho zájmy od zájmů historika. Necháme však tento vztah jako předmět našich úvah na později. Zde postačí říci, že sociologova cesta bude v mnohém ochuzena, nebude-li často přerušována konverzací právě s tímto typem specializovaného cestujícího.

Každou intelektuální aktivitu v okamžiku, kdy se přibližuje objevu, doprovází vzrušení. V některých oblastech poznání je to vzrušení z objevů světů dříve neznámých a nemyslitelných. Takové je vzrušení astronoma a atomového fyzika na opačných hranicích reality, kterou je člověk ještě schopen chápat. Ale může to být také vzrušení bakteriologa nebo geologa. Nebo v trochu odlišné podobě vzrušení lingvisty, který objevuje novou oblast lidského vyjadřování, nebo antropologa, jenž zkoumá lidské zvyky v dalekých krajích. Je-li takové objevování podloženo dostatečným zanícením, může vést k rozšíření a někdy ke skutečné transformaci vědomí. Svět se stává mnohem podivuhodnější, než se komu kdy snilo. Vzrušení ze sociologie je zpravidla jiného druhu. Je pravda, že sociolog někdy proniká do světa, který byl dříve pro něj zcela neznámý – například do světa zločinu nebo nějaké bizarní náboženské sekty nebo do světa utvářeného zvláštními zájmy nějaké skupiny, jako lékařských specialistů, vojenských vůdců nebo reklamních odborníků. Po většinu času se však pohybuje

v oblastech zkušeností, které jsou jemu a převážné části lidí jeho společnosti důvěrně známé. Zkoumá společenství, instituce a činnosti, o nichž se můžeme každý den dočíst v novinách. A přesto jeho zkoumání vyvolává vzrušení z objevování. Není to vzrušení z toho, že přišel na něco úplně neznámého, ale spíše vzrušení nad tím, jak něco známého změnilo svůj význam. Působení sociologie spočívá v tom, že její perspektiva nám umožňuje vidět v novém světle svět, v němž všichni žijeme své životy. To rovněž vede k transformaci vědomí. Tato transformace je navíc existenciálně mnohem důležitější než mnoha jiných intelektuálních oborech, protože je mnohem obtížnější ji izolovat v nějaké speciální přihrádce mysli. Astronom nežije ve vzdálených galaxiích a atomový fyzik může mimo svou laboratoř jít, smát se, ženit se a jít k volbám, aniž by přemýšlel o nitru atomu. Geolog si prohlíží skály, když si k tomu vyhradí čas, a lingvista mluví se svou ženou v mateřském jazyce. Sociolog však žije ve společnosti, ať je v práci, nebo ne. Jeho vlastní život je nevyhnutelně součástí předmětu, který zkoumá. Sociologové jakožto lidé také nakonec dovedou izolovat své profesní názory od svých každodenních záležitostí. Ale provést toto oddělení poctivě je poněkud obtížný výkon.

Sociolog se pohybuje v obyčejném světě lidí, blízko toho, co by většina z nich nazvala realitou. Kategorie, které používá ve svých analýzách, jsou jen upravenými kategoriemi, v nichž ostatní lidé žijí – moc, třída, status, rasa, etnikum. V důsledku toho se na některá sociologická zkoumání mylně pohlíží jako na něco banálního a vlastně samozřejmého. Člověk si o nich přečte, souhlasně přikývne ke známému prostředí a poznamená, že to vše slyšel už dříve a zda lidé nemají lepší věci na práci než plýtvat časem ke konstatování truismů – dokud není náhle konfrontován s náhledem, který radikálně zpochybní vše, co předtím o tomto známém prostředí předpokládal. A to je právě okamžik, kdy začneme pociťovat vzrušení ze sociologie.

Uvedme si konkrétní příklad. Představme si kurz sociologie na nějaké vysoké škole na Jihu, jehož téměř všichni posluchači jsou bílí jižané. Probíhá přednáška o rasovém systému na Jihu. Přednášející

mluví o problému, který je všem studentům známý od dětství. Možná, že jsou obeznámeni s detaily tohoto systému dokonce lépe než lektor. Díky tomu jsou zcela znuděni. Zdá se jim, že přednášející užívá jen okázalejší slova k popisu toho, co již znají. Tak například může použít pojem „kasta“, který je nyní k popisu rasového systému na Jihu americkými sociology běžně používán. Aby lépe objasnil tento pojem, přejde k tradiční hinduistické společnosti. Pokračuje pak analýzou magických přesvědčení, která jsou s kastovním tabu neoddělitelně spojená, vysvětluje sociální dynamiku soužití a manželství, ekonomické zájmy skrývající se v tomto systému, způsob, jímž je s tímto tabu spjata náboženská víra, účinky průmyslového rozvoje na kastovní systém a naopak – to vše v Indii. Náhle však Indie není tak daleko. Přednášející se vrátí zpět ke svému jižanskému tématu. Známe se již tak zcela známé nezdá. Vystávají nové otázky, možná z rozhořčení, ale přesto vystávají. Alespoň někteří studenti začínají chápat, že v těchto rasových záležitostech jsou skryty funkce, o nichž nečetli v novinách (alespoň ne v novinách svého města) a o nichž jim neřekli nic ani jejich rodiče – zčásti i proto, že ani rodiče, ani noviny o nich nic nevědí.

Mohlo by se říci, že první moudrostí sociologie je poznatek, že věci nejsou tím, čím se zdají být. Ale to je, jak se hned ukáže, rovněž zavádějící zjednodušení. Sociální realita se rozkládá do mnoha významových vrstev. Odhalení každé nové vrstvy mění vnímání celku.

Antropologové používají k popisu dopadu kultury na někoho, kdo se s ní setkává poprvé, termínu „kulturní šok“. V extrémním případě zažije takový šok západní badatel, jemuž je v polovině večere řečeno, že jí tu milou starou paní, s níž si včera povídal – šok s předpověditelnými fyziologickými, ne-li morálními důsledky. Většina badatelů se dnes na svých cestách s kanibalismem nesetkává. Avšak první setkání s polygamií nebo s pubertálními obřady, nebo dokonce se způsobem, jak některé národy jezdí svými automobily, může být pro amerického návštěvníka úplným šokem. Šok může být doprovázen nejen nesouhlasem a znechucením, ale též pocitem vzrušení, že věci mo-

hou být *skutečně* odlišné od toho, jaké jsou doma. Alespoň do jisté míry je to stejné vzrušení, jaké se zažívá z každé první cesty do ciziny. Zkušenost sociologického objevu může být popsána jako „kulturní šok“ minus zeměpisný posun. Jinými slovy, sociolog cestuje doma – s šokujícími důsledky. Pravděpodobně nezjistí, že právě snědl milou starou paní k večeři. Ale například objev, že jeho vlastní církev investovala značné peníze do výroby raket nebo že několik bloků od jeho domu žijí lidé, kteří se účastní kultovních orgií, se nemusí příliš lišit od emocionálního šoku. Tím nicméně nechceme vyvozovat, že sociologické objevy obvykle, nebo dokonce vždy urážejí morální city. Vůbec ne. Mají však s výzkumy v dalekých zemích společné to, že náhle osvětlují nové a netušené stránky sociální existence. V tom je podnětnost, a jak se pokusíme ukázat později, i humanistické ospravedlnění sociologie.

Lidé, kteří se raději šokujícím objevům vyhýbají, kteří dávají přednost víře, že společnost je právě taková, jak se učili v nedělní škole, kteří milují bezpečí pravidel a zásad toho, co Alfred Schütz nazýval „světem bráným jako samozřejmost“, by se měli držet od sociologie stranou. Mimo sociologii by měli pravděpodobně zůstat i lidé, kteří nepociťují pokušení před zavřenými dveřmi, kteří nejsou zvědaví na lidi, kteří spokojeně obdivují scenérii, aniž přemýšlejí o lidech žijících v domech na druhém břehu řeky. Shledali by nejspíš, že jim nepřináší potěšení a každopádně je nevýnosná. Lidé, kteří se zajímají o druhé jen tehdy, když je mohou měnit, převracet nebo napravovat, by měli být varováni, neboť dojdou ke zjištění, že sociologie je mnohem méně užitečná, než doufali. A lidé, kteří se zajímají hlavně o vlastní pojmové konstrukce, by udělali právě tak dobře, kdyby se věnovali zkoumání bílých myšek. Sociologie bude dlouhodobě uspokojovat pouze ty, kdo si neumějí představit nic úchvatnějšího, než je pozorování lidí a pochopení jejich věcí.

Nyní je snad jasné, že jsme v názvu této kapitoly záměrně něco zamlčeli. Sociologie je jistě individuální zábava v tom smyslu, že některé lidi zajímá a jiné nudí. Někteří lidé rádi pozorují jiné lidi, jiní

dělají pokusy na myších. Svět je dost velký pro všechny druhy zájmů a neexistuje logický důvod, proč by jeden měl mít přednost před jiným. Slovo „zábava“ je však pro popis toho, co máme na mysli, nedostatečné. Sociologie je podobnější vášni. Sociologická perspektiva je jako démon, a když někoho posedne, vnucuje mu znovu a znovu otázky, které jsou s ní spjaty. Úvod do sociologie je tedy pozváním k velmi zvláštnímu druhu vášně. Každá vašeň však přináší jisté nebezpečí. Sociolog, který nabízí své zboží, by si měl být jist, že v dostatečném předstihu před koupí jasně vyslovil své *caveat emptor* – kupující necht' si dá pozor.

II.

SOCIOLOGIE JAKO FORMA VĚDOMÍ

Vyložila-li předchozí kapitola zdařile to, o čem pojednávala, můžeme nyní pokládat sociologii za intelektuální zájmovou činnost určitých jedinců. Bylo by však skutečně velmi nesociologické, kdybychom se s tím spokojili. Sám fakt, že sociologie se objevuje jako vědecký obor v určitém stadiu historie Západu, by nás měl přinutit dále se ptát, jak je možné, že se určití jedinci zabývají takovým zkoumáním, a jaké jsou předpoklady tohoto povolání. Jinými slovy, sociologie není ani nadčasová, ani nutná činnost lidského myšlení. Připustíme-li takový náhled, logicky vyvstává otázka po časových faktorech, které z ní učinily pro určité lidi nezbytnost. Snad žádná intelektuální aktivita není skutečně nadčasová nebo nutná. Téměř historicky univerzální bylo snad jen náboženství v tom smyslu, že vyvolávalo intenzivní duševní činnost po celou historii lidstva, zatímco nutností se pro většinu lidských kultur stalo řešení existenčních ekonomických problémů. To jistě neznamená, že teologie nebo ekonomie v našem dnešním smyslu jsou univerzálně přítomným fenoménem myšlení, ale alespoň se pohybujeme na bezpečné půdě, jestliže tvrdíme, že lidské myšlení bylo, jak se zdá, vždy napřeno k problémům, které nyní tvoří předmět těchto disciplín. Nic z toho však nelze říci o sociologii. Ta se sama prezentuje spíše jako typicky moderní a západní myšlení.

A je, jak se pokusíme doložit v této kapitole, utvářena typicky moderní formou vědomí.

Zvláštnost sociologické perspektivy se objasní určitými úvahami, které se týkají významu pojmu „společnost“, pojmu, který označuje předmět *par excellence* této disciplíny. Jako většina sociologických termínů je i tento odvozen z běžného užívání, kde nemá přesný význam. Někdy znamená zvláštní svazek lidí („Společnost pro ochranu zvířat“), někdy jen ty lidi, kteří mají vysokou prestiž a požívají velká privilegia („Společnost bostonských dam“), a při jiných příležitostech je prostě užíván k označení sdružení jakéhokoli druhu (například řekneme-li: „V těch letech velmi trpěl, protože mu scházela společnost.“). Existují ještě jiné, méně časté významy. Sociolog užívá tento termín v přesnějším smyslu, i když samozřejmě existují rozdíly v jeho užití i v rámci samotné sociologie. Sociologové chápou „společnost“ jako označení pro rozsáhlý komplex lidských vztahů, nebo abychom to vyjádřili odbornějším jazykem, jako odkaz k systému interakce. Slovo „rozsáhlý“ je obtížné v tomto kontextu specifikovat kvantitativně. Sociolog může mluvit o „společnosti“ zahrnující miliony lidí (řekneme o „americké společnosti“), ale také může použít tento termín s odkazem na početně daleko menší kolektiv (řekneme „společnost studentů druhého ročníku v tomto kampusu“). Dva lidé hovořící spolu na rohu ulice budou stěží tvořit „společnost“, ale tři lidé, kteří ztroskotali na nějakém ostrově, ji zcela jistě vytvoří. O přiměřenosti tohoto pojmu tak nemohou rozhodovat jen kvantitativní důvody. Je vhodné ho užít spíše tehdy, kdy je komplex lidských vztahů dostatečně zhuštěný, aby mohl být jako takový analyzován a pojímán jako autonomní entita, vydělující se proti jiným entitám téhož druhu.

Adjektivum „sociální“ (resp. „společenský“) musí být pro sociologické užití vymezeno podobným způsobem. V běžné řeči může opět znamenat mnoho různých věcí – neformálního ducha určitých schůzek („to je společenské setkání, nemluvme o obchodních záležitostech“), altruistický postoj ve způsobu chování („ve své práci má početné sociální zájmy“) nebo obecněji cokoli odvozeného z kontaktu

s jinými lidmi („sociální nemoc“). Sociolog bude užívat tento termín v užším a přesnějším smyslu a odkazovat jím ke kvalitě interakce, vztahovosti a vzájemnosti. Dva lidé hovořící spolu na rohu ulice tak sice nebudou tvořit „společnost“, ale co probíhá mezi nimi, je jistě „sociální“. „Společnost“ se skládá z komplexu takových „sociálních“ událostí. Pokud jde o přesnou definici „sociálního“, je obtížné nějak vylepšit vymezení „sociální“ situace od Maxe Webera jako situace, v níž lidé orientují své jednání na druhé lidi. Předivo významů, očekávání a chování, které je výsledkem takovéto vzájemné zaměřenosti, je materiálem sociologické analýzy.

Ani toto pročištění terminologie není dostatečné, aby ukázalo odlišnost sociologického úhlu pohledu. Můžeme se dostat blíže, srovnáme-li sociologické hledisko s perspektivou jiných oborů zabývajících se lidským jednáním. Ekonom se například zabývá analýzou procesů, které probíhají ve společnosti a jež můžeme charakterizovat jako sociální. Tyto procesy souvisí se základními problémy ekonomické aktivity – s alokací vzácných statků a služeb ve společnosti. Ekonom se bude zabývat těmito procesy s ohledem na způsob, jakým splňují, nebo nesplňují tuto funkci. Také sociolog bude při zkoumání stejných procesů přirozeně brát v úvahu jejich ekonomický účel. Ale jeho odlišný zájem se nutně nevztahuje k tomuto účelu jako takovému. Bude se zajímat o rozmanitost lidských vztahů a interakcí, které se zde vyskytují a jež mohou být pro zmíněné ekonomické cíle zcela nedůležité. Ekonomická aktivita zahrnuje prvky moci, prestiže, předpokudů, nebo dokonce hry, které mohou být analyzovány jen s okrajovým přihlédnutím k vlastní ekonomické funkci dané aktivity.

Sociolog nachází svůj předmět ve všech lidských činnostech, avšak tento předmět netvoří všechny aspekty těchto činností. Sociální interakce není nějakým specializovaným sektorem, v němž lidé mají spolu navzájem něco do činění. Je spíše určitým aspektem veškerého jejich konání. Jiným způsobem to můžeme vyjádřit tak, že sociolog provádí zvláštní druh abstrakce. Sociální není jako předmět zkoumání vydělenou oblastí lidské aktivity. Spíše je (vypůjčíme-li si slova

z Lutherova katechismu, která se týkají svátostí) přítomno „uvnitř, pod a spolu“ s mnoha různými oblastmi této aktivity. Sociolog nezkoumá jevy, které by si nikdo jiný neuvědomoval. Ale dívá se na tytéž jevy jiným způsobem.

Jako další příklad bychom mohli vzít perspektivu právníka. Zde ve skutečnosti nacházíme mnohem širší hledisko než u ekonoma. Téměř každá lidská aktivita může v té či oné době spadat do oboru právníkovy působnosti. V tom je vlastně kouzlo práva. A opět se zde setkáváme s velmi zvláštním postupem abstrakce. Z nezměrného bohatství a rozmanitosti lidského chování vybírá právník jen ty aspekty (nebo, jak by řekl on, „materiál“), které přísluší do jeho velmi zvláštního referenčního rámce. Každý, kdo byl někdy zapleten do soudní pře, dobře ví, že kritéria toho, co je právně relevantní nebo irelevantní, často účastníky dotyčné pře velmi překvapí. To nás zde nemusí zajímat. Raději bychom si měli všimnout, že právní referenční rámec sestává z mnoha pečlivě definovaných modelů lidského jednání. Máme jasné modely závazku, odpovědnosti, provinění. Dříve než může být nějaký empirický čin zahrnut pod nějaké z těchto záhlaví, musí nastat určité podmínky a tyto podmínky jsou vyloženy v zákonech nebo precedentech. Nenastanou-li tyto podmínky, dotyčný čin je právně bezvýznamný. Právníkova odbornost spočívá ve znalosti pravidel, podle nichž jsou tyto modely konstruovány. Ve svém referenčním rámci ví, kdy je obchodní smlouva závazná, kdy může být řidič automobilu obviněn z nedbalosti nebo kdy se uskutečnilo znásilnění.

Sociolog může zkoumat stejné jevy, ale jeho referenční rámec bude zcela jiný. Nejdůležitější je však to, že jeho perspektiva není založena na zákonech nebo precedentech. Jeho zájem o lidské vztahy, které doprovázejí obchodní transakci, nemá žádný vztah k právní platnosti podepsaných smluv, stejně jako sociologický zájem o odchylky v sexuálním chování nemusí znamenat, že jdou podřadit pod nějakou konkrétní právní normu. Z právníkova hlediska je sociologovo zkoumání vně právního referenčního rámce. S ohledem na pojmovou výstavbu práva bychom mohli říci, že sociologova aktivita se odehrává

v jakémisi podzemí. Právník se zabývá tím, co můžeme nazvat oficiální koncepcí situace. Naopak sociolog se často zabývá velmi neoficiální koncepcí. Pro právníka je podstatné vědět, jak pohlíží zákon na určitý typ zločinu. Pro sociologa je stejně důležité, jak zločinec pohlíží na zákon.

Klást sociologické otázky předpokládá, že se zajímáme o zkoumání určité distance od běžně přijímaných nebo oficiálně proklamovaných cílů lidského jednání. To předpokládá určité povědomí o tom, že lidské události mají různé úrovně významu a že některé z nich jsou skryty každodennímu vědomí. Z toho může vyplývat dokonce určitá míra nedůvěry vůči způsobu, jak jsou události lidského života interpretovány politickými, právními nebo náboženskými autoritami. Jestliže bude někdo ochoten zajít až sem, bude považovat za samozřejmé, že ne všechny historické okolnosti jsou pro rozvoj sociologické perspektivy stejně příznivé.

Následně se dá zřejmě souhlasit s tím, že sociologické myšlení bude mít nejlepší naději se rozvíjet v těch historických podmínkách, které se vyznačují prudkými otřesy sebepojetí nějaké kultury, zvláště sebepojetí oficiálního, autoritativního a všeobecně přijímaného. Pouze za takových okolností budou vnímaví lidé pravděpodobně podněcováni k tomu, aby svým myšlením přesáhli utvrzované představy, které o sobě chová jejich společnost, a v důsledku toho zpochybnili autority. Albert Salomon přesvědčivě zdůvodnil, že pojem „společnost“ ve svém moderním sociologickém smyslu mohl vzniknout, teprve až se zhroutily normativní struktury křesťanství a později i *ancien régime*. „Společnost“ si tak opět můžeme představit jako vnitřní konstrukci budovy, jejíž vnější fasáda tuto konstrukci zakrývá před běžným pohledem. V křesťanském středověku se „společnost“ stala neviditelnou díky impozantní nábožensko-politické fasádě, která tvořila všední svět evropského člověka. Když reformace rozbila jednotu křesťanstva, tutéž funkci, jak zdůrazňuje Salomon, plnila světštější politická fasáda absolutistického státu. Teprve s rozkladem absolutistického státu se naskytl pohledu skrytý rámec „společnosti“ – svět motivů

a sil, které nebylo možno pochopit v pojmech oficiálních interpretací sociální reality. Sociologická perspektiva může být srozumitelně popsána takovými slovy jako „vidět skrz“ nebo „dohlédnout za“, ale velmi dobře také výrazy používanými v běžné řeči jako „prohlédnout jeho hru“, „vidět za scénu“, jinými slovy, „nikdy se nenechat opít rohlíkem“.

Snad nezajdeme příliš daleko, budeme-li považovat sociologické myšlení za součást toho, co Nietzsche nazýval „uměním nedůvěry“. Bylo by však velkým zjednodušením, kdybychom si nyní představovali, že toto umění existovalo jen v moderní době. „Vidět skrz“ věci je pravděpodobně poměrně obecná funkce inteligence, a to dokonce i v primitivních společnostech. Americký antropolog Paul Radin nám podal živý popis skeptika jako lidského typu v primitivní kultuře. Máme také doklady z jiných civilizací než z moderního Západu, které dosvědčují takové formy vědomí, jež by se dosti dobře mohly nazývat protosociologické. Mohli bychom například poukázat na Hérodota nebo Ibn Chaldúna. Existují dokonce staroegyptské texty, které svědčí o hlubokém rozčarování z politického a společenského řádu, který si získal pověst jednoho z nejsoudržnějších v historii. Avšak s počátkem moderní éry na Západě se tato forma vědomí zesiluje, stává se koncentrovanější a systematictější a poznamenává myšlení rostoucího počtu vnímavých lidí. Není zde místo na diskusi o podrobnostech této prehistorie sociologického myšlení a na analýzu velmi přínosné Salomonovy práce. Ani zde nehodláme podávat přehled intelektuálních předchůdců sociologie a ukazovat její návaznost na myšlenky Machiavelliho, Erasma, Bacona, na filozofii sedmnáctého a esejistiku osmnáctého století – to bylo provedeno jinde a autorů mnohem povolanějšími. Postačí, když ještě jednou zdůrazníme, že sociologickým myšlením se vyznačují výsledky mnoha intelektuálních hnutí, kterým náleží velmi významné místo v moderní historii Západu.

Vraťme se místo toho k tvrzení, že sociologická perspektiva předpokládá „vidění skrz“ fasádu sociálních struktur. Mohli bychom

o tom uvažovat vzhledem k běžné zkušenosti lidí žijících ve velkých městech. Jedním z půvabů velkého města je ohromná rozmanitost lidských činností, odehrávajících se za zdánlivě anonymními a nekončnými řadami stejných domů. Někdo, kdo žije v takovém městě bude čas od času zažívat překvapení nebo dokonce šok, když objeví podivuhodné činnosti, jimiž se nenápadně zabývají někteří lidé v domech, které zvenčí vypadají jako ostatní domy ulice. Když prožije tuto zkušenost jednou nebo dvakrát, bude se opakovaně a někdy i pozdě večer procházet ulicemi a žasnout nad tím, co se může dít pod jasným světlem pronikajícím štěrbinami zatažených závěsů. Spořádaná rodina v příjemném rozhovoru s hosty? Scéna zoufalství z nemoci nebo smrti? Nebo scéna prostopášných požitků? Snad podivný kult nebo nebezpečná konspirace? Fasády domů nám to povědět nemohou, neprojeví nic než architektonickou konformitu vkusu nějaké skupiny nebo třídy, která ani nemusela žít v této ulici nějak dlouho. Za fasádami se skrývají sociální tajemství. Přání proniknout k těmto tajemstvím je analogické sociologické zvědavosti. V některých městech, která jsou náhle postižena nějakou pohromou, může být toto přání rychle splněno. Lidé, kteří prožili válečné bombardování, znají náhlá setkání s nečekanými (a někdy nepředstavitelnými) spolunájemníky v protiletectvém krytu činžovního domu. Nebo si mohou vybavit děsivý ranní pohled na dům zasažený v noci bombou, čistě rozříznutý v polovině, se strženou fasádou a na denním světle nelítostně obnaženým interiérem, který býval kdysi skryt. Avšak ve většině měst, v nichž můžeme normálně žít, musíme za fasádu proniknout vlastní horlivou dotěrností. Podobně nastávají historické situace, ve kterých jsou fasády společnosti násilně strženy a všichni, kromě těch nejlhostejnějších, jsou nuceni vidět, že za těmito fasádami celou tu dobu existovala skutečnost. Obvykle se to ale nestává a my i nadále stojíme před fasádami, které se zdají být skálopevné. Vnímání skutečnosti za fasádami pak vyžaduje značné intelektuální úsilí.

K objasnění naší argumentace může posloužit několik příkladů, jak sociologie „dohlédne za“ tyto fasády sociálních struktur. Vezmě-

me například politickou organizaci nějakého společenství. Chce-li někdo zjistit, jak se vládne v moderním americkém městě, velmi snadno obdrží o tomto problému oficiální informace. Město bude mít základní listinu, která musí dodržet zákony státu. Na základě porady s informovanými lidmi je možné vyhledat různé zákony, které jsou pro zřízení města rozhodující. Tak lze zjistit, že toto konkrétní městské společenství má manažerskou formu správy nebo že stranická příslušnost kandidátů se při obecních volbách neobjevuje na hlasovacích lístcích nebo že správa města je podílníkem oblastního vodohospodářského sdružení. Podobně je četbou některých novin možno zjistit oficiálně přiznané politické problémy města. Můžeme se dočíst, že město plánuje připojení jisté předměstské oblasti nebo že došlo ke změně zonálního uspořádání, aby se napomohlo průmyslovému rozvoji v jiné oblasti, nebo že jeden z členů městské rady byl dokonce obviněn ze zneužití svého úřadu pro osobní obohacení. Všechny tyto věci se dějí jakoby na viditelné, oficiální nebo veřejné úrovni politického života. Avšak ten, kdo by věřil, že tento druh informací mu dává ucelený obraz politické reality místní společnosti, by byl neobyčejně naivní. Sociolog bude chtít znát především složky „neformální politické struktury“ (jak to nazval americký sociolog Floyd Hunter, který se o takové studii zajímal), která je konfigurací lidí a jejich moci a již nelze nalézt v žádných zákonech a pravděpodobně se o ní nedočteme v novinách. Politolog nebo právní expert by mohl shledat, že je velice zajímavé srovnat městské zřízení s ustanoveními jiných podobných společenství. Sociolog se bude mnohem více zabývat odhalováním způsobu, jakým skryté mocenské zájmy ovlivňují, nebo dokonce ovládají činnost úředníků zvolených podle místních zákonů. Tyto skryté zájmy nenalezneme na radnici, ale spíše v představenstvech korporací, které ani nemusí sídlit v daném městě, v soukromých sídlech hrstky mocných mužů, snad i v kancelářích určitých odborových svazů, nebo v některých případech dokonce v hlavních štábech organizovaného zločinu. Když se sociolog zabývá mocí, bude se „dívat za“ oficiální mechanismy, o nichž se předpokládá, že regulují moc v daném

společenství. To nutně neznamená, že bude pokládat oficiální mechanismy za naprosto neúčinné nebo jejich právní vymezení za naprosto iluzorní. Bude však přinejmenším trvat na tom, že existuje jiná úroveň skutečnosti, která by měla být v konkrétním mocenském systému prozkoumána. V některých případech může dojít k závěru, že hledat reálnou moc na veřejně uznávaných místech je zcela zavádějící.

Vezměme jiný příklad. Protestantské denominace v této zemi se značně liší ve svém tzv. „zřízení“, tj. v oficiálně definovaném způsobu, jak je daná denominace řízena. Můžeme mluvit o episkopálním, presbyterním a kongregačním „zřízením“ (což neznamená denominaci nazvanou stejným jménem, ale formu církevní správy, kterou mohou sdílet různé denominace – například episkopální formu mají Episkopální a Metodistická církev, kongregační církevní zřízení sdílí s kongregacionalisty i baptisté). Téměř ve všech případech je „zřízení“ nějaké denominace výsledkem dlouhého historického vývoje a je založeno na teologickém zdůvodnění, o němž i nadále vedou spory experti na doktrínu. Sociolog, který se zajímá o studium správy amerických protestantských církví, by neudělal dobře, kdyby se příliš dlouho zastavil u těchto oficiálních definicí. Brzy zjistí, že reálné problémy moci a organizace mají jen málo společného se „zřízením“ v teologickém smyslu. Objeví, že základní formou organizace ve všech denominacích jakékoli velikosti je byrokracie. Logika administrativního chování je určována byrokratickými procesy, jen velmi zřídka uplatněním episkopálního nebo kongregačního hlediska. Sociologický průzkumník pak rychle „prohlédne skrz“ spoustu matoucí terminologie označující funkcionáře církevní byrokracie a správně rozezná ty, kdo drží výkonnou moc, bez ohledu na to, zda se nazývají „biskup“, „pověřený duchovní“ nebo „předseda synodu“. Sociolog, který pojímá církevní organizace jako členy mnohem širší třídy byrokracie, pak bude s to pochopit procesy, které probíhají v dané organizaci, pozorovat vnější a vnitřní nátlak uplatňovaný na ty, kdo teoreticky stojí v čele. Jinými slovy, sociolog za fasádou „episkopálního zřízení“ vidí fungování byrokratického aparátu, který, ať už se nachá-

zí v Metodistické církvi, v úřadu federální vlády, ve firmě General Motors nebo ve Svazu pracujících v automobilovém průmyslu, se nijak významně neliší.

Nebo si uveďme příklad z hospodářského života. Personální šéf nějakého průmyslového podniku nachází potěšení v přípravě zářivě barevných diagramů, které ukazují vedení organizace, o němž se předpokládá, že řídí výrobní proces. Každý člověk má své místo, každá osoba v organizaci ví, od koho dostává pokyny a komu je musí předat, každý pracovní tým má určenou roli ve velkém dramatu výroby. Ve skutečnosti se takto věci odehrávají jen zřídka – a každý dobrý personální šéf to ví. Nad oficiálním schématem organizací je mnohem jemnější, daleko méně viditelná síť lidských skupin s jejich lojalitou, předsudky, antipatiemi a (což je nejdůležitější) kodexem chování. Sociologie průmyslu má spoustu údajů o působení této neformální sítě, která se vždy nachází vůči oficiálnímu systému v jistém stupni přizpůsobení a konfliktu. Stejnou koexistenci formální a neformální organizace najdeme i všude tam, kde spolu v nějakém kázeňském systému pracuje nebo žije větší množství lidí – ve vojenských útvech, vězeních, nemocnicích, školách, i v tajných spolcích, které mezi sebou vytvářejí děti a o kterých jejich rodiče nemají většího ani tušení. Zde opět bude sociolog usilovat o proniknutí za kouřovou clonu oficiálních verzí skutečnosti (verzí předáka, důstojníka, učitele) a pokusí se zachytit signály, které přicházejí z „podsvětí“ (ze světa dělníků, mužstva, žáků).

Uveďme ještě jeden příklad. V západních zemích a zvláště v Americe se předpokládá, že lidé uzavírají sňatek, protože se milují. Existuje široce založená lidová mytologie o povaze lásky jako prudkém, neodolatelném citu, který zasahuje, koho se mu zlíbí, jako mystériu, které je cílem většiny mladých a často i ne už tak mladých lidí. Jakmile však zkoumáme, kteří lidé se skutečně berou, zjistíme, že Kupidův bleskový šíp je, jak se zdá, velmi přesně naváděn přísně vymezenými kanály třídy, příjmu, vzdělání, rasy a náboženského prostředí. Budeme-li zkoumat trochu dále, jak vypadá předmanželské chování,

kteří je označováno poněkud zavádějícím eufemismem „námluvy“, najdeme kanály interakce, jež jsou často stejně rigidní jako rituály. Začne v nás klíčit podezření, že nejčastěji to není cit lásky, co vytváří určitý typ vztahů, ale že pečlivě předem určené a často naplánované vztahy nakonec dají vzniknout žádoucímu citu. Jinými slovy, člověk se může „zamilovat“, jsou-li dány nebo vytvořeny určité podmínky. Sociolog zkoumající naše modely „námluv“ a sňatků brzy objeví složité předivo motivů spojených mnoha způsoby s celkovou institucionální strukturou, v níž jednotlivec žije svůj život – s třídou, kariérou, ekonomickými plány, mocenskými aspiracemi a touhou po prestiži. Zázrak lásky nyní začíná vypadat poněkud strojeně. Zase to znamená, že sociolog v každém daném případě prohlásí romantickou interpretaci za iluzi. Ale opět se bude dívat za bezprostředně dané a veřejně přijímané interpretace. Při rozjímání o dvojici zamilovaných, kteří zase rozjímají při měsíčku, nemusí sociolog cítit nutnost popírat emocionální dopad takto osvětlené scény. Avšak bude sledovat mechanismus, který zasahuje do utváření jejího nelunárního aspektu – statusový index automobilu, v němž milenci rozjímají, kritérium vkusu a taktiku, jež určují oblečení milenců, různé způsoby, kterými je jazyk a vystupování společensky situují, a tedy i sociální polohu a záměrnost celého dění.

V tomto okamžiku je snad již jasné, že problémy, které budou zajímat sociologa, nejsou nutně totožné s tím, co mohou považovat za „problémy“ jiní lidé. K zastření tohoto faktu přispívá způsob, jak se veřejní úředníci a noviny (a bohužel i některé vysokoškolské učebnice sociologie) vyjadřují o „sociálních problémech“. Lidé obvykle mluví o sociálních problémech, když něco ve společnosti nefunguje tak, jak to předpokládá oficiální interpretace. Očekávají pak, že sociolog prostuduje „problém“, jak si ho definovali, a že snad dokonce přijde s „řešením“, a tak se postará o celou záležitost k jejich spokojenosti. V protikladu k takovým očekáváním je důležité pochopit, že sociologický problém je něco zcela jiného než „sociální problém“ v tomto smyslu. Bylo by například naivní soustředit se na zločin jako

na problém jen proto, že instituce vynucující dodržování zákonů jej tak definují, nebo na rozvod, protože je to „problém“ pro moralistické pojetí manželství. Řečeno ještě jasněji, „problém“ předáka, jak přimět své lidi k výkonnější práci, nebo důstojníka na frontě, jak donutit své oddíly zaútočit na nepřítele s větším nadšením, nemusí být pro sociologa vůbec problematický (pro tuto chvíli ponecháme stranou pravděpodobný fakt, že sociolog, který by byl požádán, aby studoval takové „problémy“, by byl zaměstnán u příslušné korporace nebo u armády). Sociologickým problémem je vždy porozumět tomu, co se zde děje, z hlediska sociální interakce. Sociologickým problémem tedy není ani tak to, proč některé věci „jdou špatně“ z hlediska úřadů a řízení sociální scény, ale především jak celý systém funguje, jaké jsou jeho předpoklady a jakými prostředky je udržován pohromadě. Základním sociologickým problémem je nikoli zločin, ale zákon, nikoli rozvod, ale manželství, nikoli rasová diskriminace, ale rasově podmíněná stratifikace, nikoli revoluce, ale vláda.

To si můžeme lépe objasnit na příkladě. Představme si dům se sociálním zařízením pro mládež na sídlišti nižší třídy, jehož účelem je odradit teenagery od veřejně odsuzovaných aktivit jejich gangu. Referenční rámec, v němž sociální pracovníci a policejní důstojníci definují „problémy“ tamní situace, je vytvářen světem střední třídy, společensky uznávanými a veřejně schvalovanými hodnotami. „Problém“ nastává, když se mladiství projíždějí v ukradených autech, a jeho „řešením“ by bylo, kdyby místo toho hráli kolektivní hry v domově mládeže. Změníme-li referenční rámec a podíváme-li se na situaci z hlediska vůdců gangu mladistvých, jsou „problémy“ definovány opačně. „Problém“ nastává, když jsou členové gangu sváděni k porušení solidarity a odvedeni od jeho aktivit, které mu v jeho sociálním světě zjednáávají prestiž, a „řešením“ by bylo, kdyby sociální pracovníci odtáhli do pekel nebo do čtvrti, z níž přišli. Co je „problémem“ pro jeden sociální systém, je běžnou rutinou pro druhý a naopak. Loajalita a zrada, solidarita a deviace jsou definovány představiteli těchto dvou systémů protikladně. Sociolog nyní může z hlediska

svých vlastních hodnot pokládat svět spořádané střední třídy za vhodnější, a tedy chtít pomoci sociálnímu zařízení pro mladistvé, které je jeho misionářskou výspou v zemi nevěřících. To jej však neopravňuje ztotožňovat bolení hlavy pana ředitele se sociologickými problémy. „Problémy“, které bude chtít sociolog řešit, se týkají pochopení celé sociální situace, hodnot a způsobů jednání v *obou* systémech a toho, jak tyto systémy koexistují v prostoru a čase. Právě tato schopnost dívat se na situaci s výhodou zaujetí stanovisek konkurenčních systémů interpretace je, jak ještě uvidíme dále, jedním z charakteristických znaků sociologického vědomí.

Můžeme tedy tvrdit, že v sociologickém vědomí existuje jakási odhalující motivace. Sociolog bude už samotnou logikou své disciplíny znovu a znovu ponoukán k tomu, aby demaskoval sociální systémy, jež studuje. Tato tendence nemusí být nutně založena v sociologově povaze nebo sklonech. Může se stát, že sociolog, který je jako člověk smířlivý a vůbec není nakloněn tomu, aby narušoval pohodlné předpoklady, na nichž spočívá jeho vlastní sociální existence, bude přesto tím, co dělá, donucen odporovat tomu, co ostatní kolem něj pokládají za samozřejmost. Tvrdíme jinými slovy, že kořeny sociologické motivace k demaskování skutečnosti nejsou psychologické, ale metodologické. Sociologický referenční rámec se svou vnitřně zabudovanou metodou hledání jiných úrovní skutečnosti, než jsou ty, které zprostředkuje oficiální interpretace společnosti, s sebou nese logický imperativ proniknout za aspirace a propagandu, jimiž lidé zastírají své vzájemné jednání. Požadavek takového odhalování, který je zvláště běžný v atmosféře moderní doby, je jedním z typických rysů sociologie.

Demaskující tendence v sociologickém myšlení může být ilustrována rozmanitými úspěchy tohoto oboru. Tak například jedním z hlavních témat Weberovy sociologie jsou nezamýšlené, nepředvídané důsledky lidského jednání ve společnosti. Weberova nejproslulejší práce *Protestantská etika a duch kapitalismu*, v níž dokazuje vztah mezi určitými důsledky protestantských hodnot a rozvojem étosu ka-

pitalismu, byla kritiky často nepochopena právě proto, že toto téma nepostřehli. Tito kritici mu vytýkali, že protestantští myslitelé, o nichž se zmiňuje, nikdy nezamýšleli své učení dovést k takové aplikaci, která by vydala uvedené konkrétní ekonomické výsledky. Weber totiž dokazoval, že kalvínská doktrína o predestinaci vedla lidi k chování, které nazval způsobem „nitrosvětské askeze“, tj. k tomu, že se intenzivně, systematicky a nezištně zabývali záležitostmi tohoto světa, zejména záležitostmi ekonomickými. Weberovi kritici pak poukazovali na to, že nic nebylo Kalvínovu myšlení a myšlení jiných vůdců kalvínské reformace vzdálenější. Weber však nikdy nedokazoval, že kalvinistické učení *zamýšlelo* vytvořit tyto vzory ekonomického chování. Velmi dobře naopak věděl, že záměry tu byly diametrálně odlišné. Ale důsledky se dostavily bez ohledu na záměry. Jinými slovy, Weberova práce (a nejenom ona slavná část, kterou jsme zmiňovali) živě zobrazuje *paradoxnost* lidského jednání. Weberova sociologie nám tak nabízí radikální antitezi ke každému názoru, který nahlíží na historii jako na realizaci idejí nebo jako na plod záměrného úsilí jednotlivců a kolektivů. To vůbec neznamená, že všechny ideje jsou nedůležité. Chce se tím jen říci, že ideje mají obvykle velmi odlišné následky od původních záměrů nebo plánů jejich nositelů. Takovéto vědomí paradoxnosti historie je silnou protilátkou proti opojení ze všech druhů revolučního utopismu.

Odhalující tendence je součástí všech sociologických teorií, které zdůrazňují autonomní povahu sociálních procesů. Například Émile Durkheim, zakladatel nejvýznamnější školy francouzské sociologie, zdůrazňoval, že společnost je realitou *sui generis*, tj. realitou, která nemůže být v různých úrovních analýzy redukována na psychologické či jiné faktory. V důsledku tohoto názoru při studiu různých jevů naprosto opomíjel individuální motivy a významy. Snad nejvýrazněji se tento přístup projevil v jeho známé práci o sebevraždě, která má tento jev i v názvu, kde jsou z analýzy úplně vyloučeny úmysly jednotlivců, kteří spáchali nebo se pokusili spáchat sebevraždu, ve prospěch statistických údajů týkajících se jejich rozmanitých sociálních

charakteristik. Žít ve společnosti z Durkheimova hlediska znamená být ovládán její logikou. Lidé velmi často jednají podle této logiky, i když ji neznají. Chce-li tedy sociolog odhalit vnitřní dynamiku společnosti, neměl by přikládat příliš velkou váhu odpovědím, které dostane na své otázky od samotných sociálních aktérů, ale musí se snažit hledat vysvětlení, které je před nimi skryto. Tento typický durkheimovský přístup byl přenesen do obecnějšího teoretického rámce, který se nyní nazývá funkcionalismus. Ve funkcionalní analýze je společnost analyzována z hlediska svého fungování jako systém, tedy z hlediska funkcí, které jsou pro ty, kdo jednají uvnitř tohoto systému, často nejasné nebo neprůhledné. Toto pojetí pěkně vystihl současný americký sociolog Robert Merton svými pojmy „manifestní“ a „latentní“ funkce. Manifestní funkce jsou uvědomované a zamýšlené funkce sociálních procesů, kdežto latentní funkce jsou neuvědomované a nezamýšlené. Tak například manifestní funkcí legislativy upravující podmínky hazardních her může být jejich potírání a jejich latentní funkcí pak vytváření ilegální říše hráčských syndikátů. Křesťanské misie v některých částech Afriky se „manifestně“ pokoušejí obrátit Afričany na křesťanství, „latentně“ však pomáhají rozložit domorodé kmenové kultury, a tak poskytují důležitý podnět pro urychlenou sociální přeměnu. Kontrola komunistické strany nad všemi oblastmi společenského života v Rusku měla manifestně zajistit nepřetržité šíření revolučního étosu, latentně však vytvářela novou třídu dobře zajištěných byrokratů, svými aspiracemi podivně připomínajících buržoazii a stále neochotnějších k sebeobětavému bolševickému nadšení. Manifestní funkcí mnoha dobrovolných sdružení v Americe je rozvíjení družnosti a veřejných služeb, jejich latentní funkcí je poskytovat ukazatele statusu těch, jimž bylo dovoleno do těchto sdružení vstoupit.

Jako jiná ilustrace sociologického sklonu k demaskování skutečnosti, o němž tu hovoříme, může posloužit pojem „ideologie“, který je v některých sociologických teoriích ústředním. Sociologové mluví o „ideologii“, když pojednávají o názorech, které slouží k prosazení skrytých zájmů nějaké skupiny. Tyto názory velmi často zkreslují spo-

lečenskou skutečnost stejným způsobem, jako je jednotlivý člověk schopen neuroticky popírat, deformovat nebo reinterpretovat ty aspekty svého života, které jsou pro něj nepohodlné. Tuto perspektivu významně rozvinula práce italského sociologa Vilfreda Pareta, a jak uvidíme v příští kapitole, pojem „ideologie“ je podstatný i pro tak zvanou „sociologii vědění“. V jejích analýzách jsou ideje, jimiž lidé vysvětlují své jednání, demaskovány jako sebeklam a obchodnické přesvědčování jako druh „upřímnosti“, který David Riesman příhodně charakterizuje jako stav mysli člověka, který si zvykl věřit své vlastní propagandě. Podobně můžeme mluvit o „ideologii“, když se blíže podíváme na přesvědčení mnoha amerických lékařů, že když budou zrušeny přímé poplatky za služby, sníží se zdravotní úroveň, nebo na názor mnoha majitelů pohřebních ústavů, že laciný pohřeb prozrazuje nedostatek náklonnosti vůči zemřelému, nebo na sebeedfinici moderátorů televizních vědomostních soutěží jako šířitelů „vzdělanosti“. Sebeпоjetí pojišťovacího agenta jako otcovského rádce mladých rodin, bulvární striptérky jako umělkyně, propagandisty jako odborníka na komunikaci s veřejností, kata jako služebníka veřejnosti – všechny tyto představy nejsou jen individuálním prostředkem k utišení úzkosti z provinění nebo ze společenského postavení, ale tvoří oficiální sebe prezentaci celých sociálních skupin, která je pod trestem vyloučení závazná pro všechny jejich členy. Při odhalování sociálních funkcí ideologického předstírání se sociolog bude snažit, aby se nepodobal oněm historikům, o nichž Marx prohlásil, že ve znalosti rozdílu mezi tím, co člověk je a zač chce být považován, je předčí kramář. Motivace k demaskování skutečnosti vede sociologii k proniknutí za kouřovou clonu slov skrývajících nepřiznané a často nepřijemné pohnutky jednání.

Naznačili jsme již výše, že sociologické vědomí vzniká nejspíše tehdy, když začínají být otřeseny obecně přijímané a autoritami pro-
sazované interpretace společnosti. Jak jsme již řekli, vzhledem ke snaze intelektuálně se vypořádat s důsledky Francouzské revoluce, což znamená nejen onoho velkého kataklyzmatu z roku 1789, ale toho,

co De Tocqueville nazýval nepřetržitou revolucí devatenáctého století, existují dobré důvody, proč hledat počátky sociologie ve Francii a proč je tato země rodištěm této disciplíny. V případě Francie není těžké pochopit vznik sociologie na pozadí rychlých přeměn moderní společnosti, zhroucení fasád, znehodnocení letitých přesvědčení a příchodu nových hrozivých sil na sociální scénu. V Německu, jiné evropské zemi, v níž vzniklo v devatenáctém století důležité sociologické hnutí, vypadá celá záležitost poněkud jinak. Smíme-li znovu citovat Marxe, Němci chtěli v teoriích profesorů provádět ty revoluce, které se ve Francii odehrály na barikádách. Přinejmenším jeden z těchto akademických kořenů revoluce, a snad nejdůležitější, lze nalézt v široce založeném myšlenkovém hnutí, které vešlo ve známost pod názvem „historismus“. Není zde místo, abychom se zabývali všemi okolnostmi tohoto hnutí. Postačí, řekneme-li, že představuje pokus přistoupit k historii filozoficky a s ohromným smyslem pro relativitu všech historických hodnot. Toto vědomí relativity bylo téměř nutným výsledkem ohromného rozvoje německého historizujícího bádání v každém myslitelném oboru. Sociologické myšlení bylo alespoň zčásti založeno na potřebě odstranit chaotický dojem, jakým na některé badatele působil soubor historických poznatků, vnést do historických věd řád a přehlednost. Není snad zapotřebí zdůrazňovat, že společnost obklopující německého sociologa se v druhé polovině devatenáctého století, kdy Německo kvapně budovalo průmyslový potenciál a šlo k silnému národnímu uvědomění, měnila stejně jako společnost jeho francouzského kolegy. Tyto otázky však dále sledovat nebudeme. Obrátíme-li se k Americe, zemi, kde se sociologii dostalo nejširšího přijetí, najdeme zase zcela odlišné okolnosti, i když opět na pozadí rychlých a hlubokých sociálních změn. Při pohledu na americký vývoj můžeme objevit jiný sociologický motiv těsně související s motivem k demaskování, ale s ním netotožný – fascinaci neuctivým pohledem na společnost.

Téměř v každé západní společnosti je možné rozlišit mezi úctyhodným a spořádaným sektorem na jedné straně a nekonvenčním

a společensky nepřijímaným na straně druhé. V tomto ohledu není americká společnost žádnou výjimkou. Ale americká úctyhodnost má jakousi zvláště pronikavou kvalitu. To snad můžeme zčásti přičítat doznívajícím účinkům puritánského životního stylu. S větší pravděpodobností to však souvisí s dominantní rolí, kterou hrála při utváření americké kultury buržoazie. Ale ať je tomu z hlediska historické kauzality jakkoliv, když se podíváme na nějaký jev v americké společnosti, je velice snadné ho ihned zařadit do jednoho z těchto dvou sektorů. Můžeme vnímat oficiální, seriózní Ameriku symbolicky reprezentovanou obchodní komorou, církvemi, školami a jinými středisky občanského rituálu. Ale proti tomuto světu úctyhodnosti stojí „jiná Amerika“, která je přítomná v každém městě jakékoli velikosti, Amerika, která má jiné symboly a mluví jiným jazykem. Tento jazyk je pravděpodobně jejím nejjistějším poznávacím znamením. Je to jazyk heren a hráčů pokeru, jazyk barů, bordelů a kasáren. Ale je to také jazyk, jehož výrazy uniknou s úlevným povzdechem dvěma obchodním cestujícím popíjejícím v jídelním voze, když jejich vlak míjí v neděli ráno malebné vesničky Středozápadu s malebnými vesničany, kteří se hrnou do vybilovaných svatostánků. Je to jazyk, který je nepřipustný ve společnosti dam a duchovních a který vděčí za svůj život hlavně ústnímu přenosu z jedné generace Huckleberry Finnů ke druhé (i když v posledních letech našel i on literární uplatnění v některých knihách určených ke vzrušení dam a duchovních). „Jinou Ameriku“, která mluví tímto jazykem, můžeme nalézt všude, kde jsou lidé vyloučeni nebo se sami vylučují ze slušného světa střední třídy. Nalezneme je v oněch částech dělnické třídy, které ještě příliš nepostoupily na cestě k zburžoaznění, v brlozích, v chudinských čtvrtích a v těch částech měst, které sociologové města nazývají „přechodovými oblastmi“. Najdeme je naplno vyjádřený ve světě amerických černochů. Narazíme na něj také v podsvětí těch, kdo se z toho či onoho důvodu dobrovolně stáhli z Main Street a Madison Avenue – ve světě hipsterů, homosexuálů, tuláků a jiných „lidí na okraji“, a je pečlivě odstraněn z ulic, kde žijí, pracují a v rodinném kruhu se baví

lepší lidé (i když i tento svět se může pro mužského příslušníka druhu „lepších lidí“ stát při určitých příležitostech přitažlivý – přesněji tehdy, když se šťastnou náhodou ocitnou bez rodiny).

Americká sociologie, která byla záhy přijata jak v akademických kruzích, tak těmi, kdo se věnovali sociální činnosti, byla zpočátku spojována s „oficiální Amerikou“, se světem těch, kdo utvářejí politiku na úrovni místních společenství i v rámci národa. Sociologie si dnes udržuje toto úctyhodné napojení na univerzitách, v podnikání a vládních organizacích. Název této vědy stěží přiměje někoho, aby pozvedl obočí, vyjma těch jižních rasistů, kteří byli dostatečně vzdělaní a četli poznámky k rozhodnutí o desegregaci z roku 1954. Mohli bychom však tvrdit, že v americké sociologii existoval důležitý spodní proud, který ji spojoval s onou „jinou Amerikou“ nízkého jazyka a postojů deziluze, s tím stavem mysli, který odmítá nechat se ovlivňovat, motivovat nebo se opíjet oficiálními ideologiemi.

Tento neuctivý pohled na americkou scénu nejvýrazněji ztělesňuje osobnost Thorsteina Veblena, jednoho z prvních důležitých amerických sociologů. Sám jeho životopis je školním příkladem marginalizace: složitá, mrzoutská povaha; narozen na farmě norských přistěhovalců na hranicích Wisconsinu; angličtinu si osvojil jako cizí jazyk; ve svém životě se zaplétal s morálně a politicky podezřelými jedinci; tulák po akademických štacích; nenapravitelný svůdce cizích žen. Ameriku v perspektivě jeho úhlu pohledu můžeme nalézt v demaskující satíře, která se vine jako červená nit celým Veblenovým dílem, z něhož je nejznámější *Teorie zahálčivé třídy*, která nemilosrdným pohledem zdola zkoumá nároky americké vysoké buržoazie. Veblenův pohled na společnost nejsnáze pochopíme jako sérii antirotariánských názorů – jeho pojetí „okázalé spotřeby“ je protikladem středostavovského nadšení pro „krásné věci“, jeho analýza ekonomických procesů s ohledem na ovládání a plýtvání je protikladem amerického étosu produktivity, jeho pochopení machinací a spekulací s nemovitostmi je protikladem k ideologii americké komunity a jeho nejzahořklejší popis akademického života (ve *Vysokém škol-*

ství v Americe) jako úrodné půdy podvodu a nabubřelosti je protikladem k americkému kultu vzdělání. Nechceme se zde připojit k určitému neoveblenismu, který se stal módním mezi některými mladými americkými sociology, ani dokazovat, že Veblen byl gigantem v rozvoji oboru. Poukážeme jen na jeho neuctivou zvědavost a bystrozrak jako na znaky přístupu, který se někdy objevuje na těch místech naší kultury, kde v neděli člověk nevstává k holení před polednem. Nechceme ani dokazovat, že bystrozrak je obecným rysem neuctivosti. Hloupost a lenost myšlení jsou pravděpodobně rozděleny po celém sociálním spektru zcela rovnoměrně. Ale tam, kde už nějaká inteligence je a kde je s ní naloženo tak, aby se zbavila klapek uctivosti, můžeme očekávat jasnější pohled na společnost než v těch případech, kde se řečnická fantazie pokládá za skutečný život.

Řada směrů v empirických studiích americké sociologie poskytuje svědectví o stejné fascinaci tímto neuctivým pohledem na společnost. Podíváme-li se například zpět na prudký rozvoj urbanistických studií na Chicagské univerzitě ve dvacátých letech, zarazí nás zřejmě nepřekonatelná přitažlivost, již měly pro badatele ty nejstinnější stránky městského života. Když Robert Park, nejdůležitější postava v tomto vývoji, radil svým studentům, aby si při výzkumu ušpinili ruce, dosti často to znamenalo zcela doslovně intenzivní zájem o všechny věci, které by obyvatelé elegantního severního pobřeží nazvali „špinavými“. V mnoha těchto studiích cítíme vzrušení nad objevy pikareskních skrytých stránek metropole – života v brlozích, melancholického světa penzionů, světa zločinu a prostituce. Jedním z výhonků této takzvané „Chicagské školy“ bylo sociologické studium zaměstnání, které vděčí za mnohé průkopnické práci Everetta Hughese a jeho žáků. Také zde nalzáme okouzlení každým prostředím, v němž lidé žijí a nějak se živí, tedy nejen světem vážených povolání, ale prací profesionálního tanečnického společníka, domovníka v činžovním domě, boxera nebo džezového hudebníka. Tatáž tendence může být odhalena ve vývoji amerických studií jdoucích ve stopách proslulých *Middletownských studií* Roberta a Heleny Lyndových. Tyto studie musely

nevyhnutelně pominout oficiální verze života v městských pospolitostech a zkoumat společenskou skutečnost nejen z perspektivy radnice, ale také z hlediska městské věznice. Takový sociologický postup je faktickým vyvrácením konvenčních předpokladů, že jen určité názory na svět se mohou brát vážně.

Nechtěli bychom vytvořit přehnaný dojem o účinku těchto výzkumů na vědomí sociologů. Jsme si dobře vědomi, že některé z nich obsahovaly prvky romantismu a neměly daleko k veřejnému praní špinavého prádla. Víme také, že mnoho sociologů plně sdílí seriózní *Weltanschauung* jako všichni ostatní členové rodičovského sdružení jejich bloku. Přesto tvrdíme, že sociologické vědomí predisponuje člověka k uvědomění si jiného světa, než je svět středostavovské úctyhodnosti, k uvědomění, které s sebou vždy nese zárodky intelektuální nekonvenčnosti. V druhé middletownské studii Lyndovi podali klasickou analýzu myšlení americké střední třídy v řadě tzv. „ovšem“ tvrzení, tj. tvrzení, která představují tak silný všeobecný konsenzus, že odpovědí na každou otázku, která se jich týká, obvykle předcházejí slova „ovšem“ nebo „samozřejmě“. „Je naše ekonomika ekonomikou svobodného podnikání?“ „Ovšem!“ „Dospíváme ke všem důležitým rozhodnutím demokratickým postupem?“ „Ovšem!“ „Je monogamie přirozenou formou manželství?“ „Ovšem!“ Ať je sociolog ve svém soukromém životě jakkoli konzervativní a konformní, ví, že v souvislosti s těmito „ovšem“ tvrzeními, vyvstávají vážné otázky. Už toto poznání samotné jej pak přivádí na práh neuctivosti.

Tento neuctivý motiv sociologického vědomí nemusí nutně vést k revolučnímu postoji. Můžeme jít dokonce dále a prohlásit, že sociologické chápání je k revolučním ideologiím nepřátelské, nikoli proto, že s sebou nese určitý druh konzervativní předpojatosti, ale protože je s to prohlédnout nejenom iluze současného statu quo, nýbrž i iluzorní očekávání spojené s budoucími možnostmi, tedy očekávání, která jsou duchovní stravou revolucionáře. Tuto nerevoluční a umírňující střizlivost sociologie nehodnotíme dosti vysoko. Z hlediska určitých hodnot je ještě politováníhodnější, že sociologické chápání

samo o sobě nevede k větší toleranci k lidským slabostem. Na společenskou skutečnost je možné pohlížet jak se soucitem, tak s cynismem, a ani jeden postoj nevyklučuje pronikavost pohledu. Ale ať se sociolog přiměje při studiu určitých jevů k lidskému soucitu, nebo ne, bude do určité míry v odstupu od situací, které jsou pro jeho společnost samozřejmé. Nekonvenčnost a neuctivost, bez ohledu na to, jak se větví v jeho emocích a vůli, musí zůstat potencialitou sociologova myšlení. Mohou být odděleny od zbytku jeho života, překryty běžnými duševními stavy každodenní existence, a dokonce ideologicky popírány. Úplná konvenčnost myšlení však nutně znamená smrt sociologie. To je jedna z příčin, proč v totalitních zemích, jak ukazuje příklad nacistického Německa, opravdová sociologie rychle zmizela ze scény. V důsledku toho je sociologické porozumění v očích policistů a jiných strážců veřejného pořádku vždy potenciálně nebezpečné, protože vždy má sklon relativizovat požadavek absolutní správnosti, o který by se jejich myšlení opíralo.

Dříve než uzavřeme tuto kapitolu, podíváme se ještě jednou na tento jev relativizace, jehož jsme se již několikrát dotkli. Nyní otevřeně řekněme, že sociologie je tolik v souladu s moderní dobou právě proto, že představuje vědomí světa, v němž byly hodnoty radikálně relativizovány. Tato relativizace se stala natolik součástí naší běžné představivosti, že je pro nás těžké plně pochopit, jak uzavřený a absolutně závazný byl a někde stále ještě je názorový svět jiných kultur. Americký sociolog Daniel Lerner ve své studii o současném Středním východě (*Mizející tradiční společnost*) nám podává živý obraz toho, co znamená „modernita“ jako úplně nový druh vědomí v těchto zemích. Pro tradiční myšlení je člověk to, co je, kde je, a nemůže si ani představit, jak by mohl být něčím jiným. Moderní myšlení je naproti tomu pohyblivé, podílí se zástupně na životech druhých, kteří jsou situováni odlišně, a snadno si představí změnu povolání nebo bydliště. Lerner zjistil, že někteří jeho nevzdělaní respondenti na otázku jeho dotazníku, co by dělali, kdyby byli na místě svých vládců, mohli reagovat jen smíchem, a otázku, za jakých okol-

ností by byli ochotni opustit svou rodnou vesnici, nebyli ani s to pochopit. Jiným způsobem to můžeme vyložit tím, že tradiční společnosti připisují svým členům určitou a neměnnou identitu. V moderních společnostech je i identita nejistá a proměnlivá. Člověk ve skutečnosti neví, co se od něj očekává jako od vládce, od rodiče, od vzdělané osoby nebo od někomu, kdo je sexuálně normální. Obvykle vyžaduje po různých odbornících, aby mu to řekli. Vydavatel z knižního klubu nám říká, co je kultura, bytový návrhář, jaký máme mít vkus, a psychoanalytik, kdo jsme. Žít v moderní společnosti znamená žít ve středu kaleidoskopu neustále se měnících rolí.

Opět zde musíme odolat pokušení pustit se do širšího rozvedení této otázky, neboť by nás to zavedlo příliš daleko mimo okruh našeho výkladu k obecnému pojednání o sociální psychologii moderní existence. Raději zdůrazníme intelektuální aspekt této situace, protože právě v něm bychom měli vidět důležitý rozměr sociologického vědomí. Bezpříkladná míra geografické a sociální mobility v moderní společnosti s sebou nese to, že člověk je vystaven bezpříkladné variabilitě způsobů nazírání světa. Vhledy do jiných kultur, které člověk může nashromáždit cestováním, jsou přenášeny do jeho obývacího pokoje hromadnými sdělovacími prostředky. Kdosi jednou definoval složitou městskou zkušenost jako schopnost zůstat naprosto nevzrušen při pohledu na muže před svým domem, který má na hlavě turban, zástěrku okolo beder a kolem krku hada, tluče na tamtam a na řetězu vede po ulici tygra. Nepochybně existují různé stupně takové zkušenosti, avšak do určité míry ji získá každé dítě, které se dívá na televizi. Není také pochyb, že tato zkušenost je obvykle jen povrchní a nerozvíjí se do nějakého skutečného zájmu o alternativní způsoby života. Nicméně nesmírně rozšířená možnost osobně nebo v představivosti cestovat alespoň potenciale vede k vědomí, že vlastní kultura včetně toho, co je pro ni základní, je v prostoru a čase relativní. Tento relativizující účinek stvrzuje mobilita sociální, tj. pohyb od jedné sociální vrstvy k jiné. Všude, kde dochází k industrializaci, se do sociálního systému vnáší nová dynamika. Masy lidí začínají měnit své

sociální postavení jako jednotlivci i po celých skupinách. A obvykle tato změna probíhá směrem „vzhůru“. S tímto pohybem vede životní dráha člověka svou významnou částí nejen skrze různé sociální skupiny, nýbrž i skrze intelektuální světy, které jsou k nim, dalo by se říci, připojeny. Takto se baptistický poštovní úředník, který čítával *Reader's Digest*, stane episkopálním nižším ordinářem, který čte *New Yorker*, nebo nadaná žena, jež si vzala vedoucího katedry, může postoupit přes žebříček bestsellerů k četbě Prousta a Kafky.

S ohledem na tuto všeobecnou proměnlivost světonázorů v moderní společnosti by nás nemělo překvapit, že naše doba byla charakterizována jako doba konverzí. Nemělo by nás překvapit ani to, že zvláště intelektuálové mají sklon radikálně a s udivující frekvencí měnit svůj světonázor. O intelektuální přitažlivosti nekompromisně prezentovaných a teoreticky uzavřených myšlenkových systémů, jako jsou katolicismus nebo komunismus, už bylo řečeno dost. Za institucionalizovaný mechanismus konverze, v níž jednotlivec mění nejen svůj pohled na sebe, nýbrž i na svět vůbec, může být ve všech svých formách pokládána psychoanalýza. Jiným výrazem této náchylnosti našich současníků ke konverzi je popularita ohromného množství nových kultů a vyznání, které jsou předkládány v různém stupni intelektuální vyříbenosti, závisícím na úrovni vzdělání klientely, na kterou se obrací. Téměř se zdá, jako by moderní, a zvláště moderně vzdělaný člověk byl ve stavu neustálých pochyb o své vlastní přirozenosti i o povaze světa, v němž žije. Jinými slovy, vědomí relativity, které bylo pravděpodobně ve všech historických dobách vlastní malé skupince intelektuálů, dnes vystupuje jako zřetelný kulturní fakt daleko zasahující i do nižších pater sociálního systému.

Nechceme vzbudit dojem, že tento smysl pro relativitu a z toho vyplývající sklon měnit celý *Weltanschauung* člověka je projevem intelektuální nebo emocionální nezralosti. Jistě není třeba některé představitele tohoto typu brát příliš vážně. Musíme nicméně tvrdit, že v podstatě podobný myšlenkový vzorec se stává téměř údělem i v nejvážnější intelektuální činnosti. V moderním světě nelze existo-

vat s plným vědomím bez přesvědčení, že morální, politická a filozofická stanoviska jsou relativní, že, řečeno Pascalovými slovy, co je pravda na jedné straně Pyrenejí, je na jejich druhé straně omylem. Intenzivní zájem o rozvinutější významové systémy, které jsou v naší době přijímány, vede člověka k děsivému pochopení způsobu, jakým tyto systémy poskytují úplnou interpretaci skutečnosti, v níž bude obsažena i interpretace těchto alternativních systémů a způsobu přechodu od jednoho k druhému. Katolicismus může mít teorii komunismu, ale komunismus mu tuto poklonu oplátí a vytvoří teorii katolicismu. Pro katolického myslitele žije komunist v temném světě materialistických klamů o skutečném významu života. Pro komunistu jeho katolický protivník bezmocně uvázl ve „falešném vědomí“ buržoazní mentality. Pro psychoanalytika mohou katolík i komunist prostě jednat na duševní úrovni podvědomých pudů, které jsou jejich pravými pohnutkami. Naopak psychoanalýza může být pro katolíka útekem od reality hříchu a pro komunistu vyhýbáním se realitě společnosti. To znamená, že individuální volba hlediska bude určovat způsob, jak se díváme zpět na svůj vlastní životopis. Američtí váleční zajatci, kterým činští komunisté „vymyli mozky“, úplně změnili svůj pohled na sociální a politické záležitosti. Těm, kteří se vrátili zpět do Ameriky, připadala tato změna jako druh nemoci, kterou přivodil vnější nátlak, podobně jako může zotavující se člověk zpětně pohlížet na blouznivý sen. Ale jejich dřívějším věznilům se tato změna vědomí jeví jako krátký záblesk pravdivého pochopení mezi dlouhými obdobími nevědomosti. A těm zajatcům, kteří se rozhodli nevrátit, může jejich konverze stále připadat jako rozhodný přechod z temnoty do světla.

K označení tohoto jevu dáme místo pojmu konverze (který je zatížen náboženskými konotacemi) přednost neutrálnějšímu termínu „alternace“. Právě popsaná intelektuální situace s sebou nese možnost, že jednotlivec bude kolísat mezi logicky protikladnými významovými systémy. Významový systém, do něhož vstupuje, mu vždy poskytuje interpretaci jeho existence i jeho světa, včetně vysvětlení význa-

mového systému, který opouští. Kromě toho mu tento významový systém dává nástroje pro boj s vlastními pochybnostmi. Katolická věrouka, komunistická „sebekritika“ i psychoanalytické techniky ke zlomení „odporu“ plní stejný účel – předejít změně toho kterého významového systému tím, že člověku dovolují interpretovat své vlastní pochyby v pojmech odvozených z tohoto systému samého, a tak jej udržují uvnitř něj. Také na nižších stupních myšlenkové propracovanosti existují různé prostředky využívané k odehnání pochybností, které mohou ohrozit věrnost systému, prostředky, jejichž působení můžeme vidět v dialektické akrobacii i tak relativně málo myšlenkově vyspělých skupin, jako jsou Svědci Jehovovi nebo Černí muslimové.

Odoláme-li však pokušení přijmout takovou dialektiku a jsme-li ochotni přímo čelit zážitku relativity vyvolanému jevem alternace, dojdeme ještě k jiné zásadní dimenzi sociologického vědomí – k vědomí toho, že relativní vzhledem ke konkrétní sociální situaci je nejen identita, ale také ideje. V příští kapitole uvidíme, jak velkou důležitost má toto vědomí pro sociologické porozumění. Zde postačí říci, že motiv relativity je další základní hnací silou sociologického úsilí.

V této kapitole jsme se pokusili nastínit dimenze sociologického vědomí analýzou tří motivů – motivu demaskování, neuctivosti a relativnosti. K těmto třem bychom nakonec mohli připojit čtvrtý, ve svých důsledcích zdaleka ne tak dalekosáhlý, nicméně užitečný pro ucelení našeho obrazu: motiv kosmopolitní. Jdeme-li zpět k velmi dávným dobám, zdroj otevřenosti k světu, k jiným způsobům myšlení a jednání nacházíme ve městech. Ať máme na mysli Atény nebo Alexandrii, středověkou Paříž nebo renesanční Florencii nebo bouřlivá městská centra moderní historie, všude se setkáváme s určitým kosmopolitním vědomím, které bylo pro městskou kulturu obzvláště charakteristické. Jedinec, který nejenže je z města, ale je městem jako člověk utvářen, jakkoli vášnivě může lnout ke svému městu, putuje na svých intelektuálních cestách celým širým světem. Jeho mysl, když ne jeho tělo a city, je doma, kdekoli jsou ještě jiní myslící lidé. Troufáme si prohlásit, že sociologické vědomí je poznamenáno podob-

ným druhem kosmopolitismu. To je důvod, proč úzce omezené ohnisko jeho zájmů je vždy nebezpečným signálem pro sociologický počin (nebezpečným signálem, který bohužel zaznívá v dnešní Americe z celé řady sociologických studií). Sociologická perspektiva je široký, otevřený a emancipovaný pohled na lidský život. Pravý sociolog je člověk se zálibou pro cizí země, vnitřně otevřený nezměrnému bohatství lidských možností, vždy hotov odkrývat nové obzory a nové světy lidských významů. Není snad nutné tuto věc dále rozvádět, chceme-li zdůraznit, že takový typ člověka může sehrát v průběhu současných událostí zvláště užitečnou roli.